

---

## ΣΥΜΜΙΚΤΑ

---

### «ΕΦΥΔΡΙΟΝ»: ΝΕΑ ΑΘΗΣΑΥΡΙΣΤΗ ΛΕΞΗ;

Ο Συμεών μάγιστρος και λογοθέτης τοῦ δρόμου αρχίζει μια επιστολή του<sup>1</sup> εκφράζοντας τη χαρά του, γιατί απαλλάχτηκε από τις προβληματικές καταστάσεις που τον βασάνιζαν. Το κείμενο της επιστολής στο σημείο αυτό, σύμφωνα με την έκδοση του Darrouzès, είναι (2,80,1-3): «*Ἐγγὺς Κύριος τοῖς ὑπομένουσιν αὐτόν*». *Τὰ γὰρ κακοῦντα ὥσπερ τι παρώχηκεν ἐφύδριον καὶ πάλιν αἰθρία καὶ πάλιν ἐλεύθερον φῶς, εἰ μὴ ἡμεῖς αὐτὸ αὐθις ζοφώσομεν*.

Στο παραπάνω χωρίο υπάρχει κάποιο νοηματικό πρόβλημα: τι σημαίνει *ἐφύδριον*; Η λέξη είναι αθησαύριστη<sup>2</sup>, και οι συγγενικές της *ἐφυδριάς*, *-άδος*, ἢ (Νύμφη του νερού), *ἐφυδρίς*, *-ίδος*, ἢ (εἶδος υδρόβιας ἀράχνης) και *ἐφυδρος*, *-ον* (υγρός, βροχερός / με ἀφθονο νερό / υδρόβιος)<sup>3</sup> δεν μας βοηθούν να καταλάβουμε το νόημά της. Από την άλλη μεριά τα συμφραζόμενα δείχνουν ότι πρόκειται για κάτι δυσάρεστο, μια και *τὰ κακοῦντα* παρομοιάζονται με αὐτὸ· μόλις ὁμως απομακρυνθεῖ, ακολουθεῖ *αἰθρία* και *ἐλεύθερον φῶς*.

Κατὰ τη γνώμη μου το πρόβλημα λύνεται και το νόημα του χωρίου γίνεται ολοφάνερο, αν διορθώσουμε τὸ *παρώχηκεν ἐφύδριον* σε *παρώχηκε νεφύδριον* (ὅταν ἓνα συννεφάκι περνάει και φεύγει, το φυσικό αποτέλεσμα είναι καθαρὸς ουρανὸς και έντονο φως). Με τη διόρθωση αὐτή αποκαθίσταται το νόημα του κειμένου, χωρίς να χρειάζεται να ασχοληθεῖ κανεὶς με την ἀνύπαρκτη λέξη *ἐφύδριον*.

Ὡστόσο το υποκοριστικό *νεφύδριον* είναι σπάνιο<sup>4</sup> και η χρήση του στο σημείο αὐτὸ δεν μου φαίνεται τυχαία. Νομίζω πως η φράση *τὰ γὰρ κακοῦντα*

---

1. Την εξέδωσε ο J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du X<sup>e</sup> siècle*, Archives de l'Orient Chrétien 6, Paris 1960, σ. 144-145, επιστολή 2,80.

2. Βλ. τα λεξικά *LSJ*<sup>9</sup>, Lampe, Sophocles, Du Cange, *Thesaurus graecae linguae* και Δημητράκου.

3. Βλ. *LSJ*<sup>9</sup> στις λλ. Τα λήμματα *ἐφυδρία* και *ἐφυδρον*, που καταχωρίζονται στον *Thesaurus graecae linguae*, είναι προβληματικά.

4. Στο *LSJ*<sup>9</sup> υπάρχει μόνο η ένδειξη «Olymp. in Mete. 215.25». Στο ίδιο έργο του Ολυμπιοδώρου βρίσκουμε και μια δεύτερη μαρτυρία της λέξης, που δείχνει καθαρά και το νόημά της (215,15-17): *δεῖ γὰρ νέφος μὴ νοεῖν ὡς ἐν ἐπίπεδον μήτε συνεχές, ἀλλὰ νεφύδρια μικρὰ διεσπασμένα μὴ ἐν ἐνὶ ἐπίπεδῳ κείμενα*.

ὡσπερ τι παρώχηκε νεφύδριον αποτελεί συνειδητή ανάμνηση των λόγων που είπε ο μέγας Αθανάσιος στους χριστιανούς της Αλεξάνδρειας, λίγο πριν εγκαταλείψει την πόλη εξορισμένος από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό: *Ὑποσταλώμεν μικρόν, ὡ φίλοι· νεφύδριον γάρ ἐστι, καὶ παρέρχεται*<sup>5</sup>. Η φράση αυτή του Αθανασίου, που αποτελεί και την αρχαιότερη μαρτυρία του υποκοριστικού νεφύδριον<sup>6</sup>, έμεινε «ιστορική»: μνημονεύεται, με μικρές παραλλαγές, από διάφορους βυζαντινούς συγγραφείς<sup>7</sup>. Ἀντίθετα, η λέξη νεφύδριον, πέρα από τα παραπάνω χωρία, τα σχετικά με την εξορία του Αθανασίου, χρησιμοποιείται σπανιότατα στα βυζαντινά κείμενα<sup>8</sup>.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

5. Βλ. Σωκράτ. *Ἐκκλῆσ. ἱστορ.* 3, 14, 1 (I σ. 422,19-21 Hussey = PG 67,416A). Νοηματικά παράλληλη είναι η νεοελληνική έκφραση «μπόρα είναι, θα περάσει».

6. Το γεγονός χρονολογείται το 362 μ.Χ. (βλ. G. W. Bowersock, *Julian the Apostate*. London 1978, σ. 90-91) και η εξιστόρησή του από τον Σωκράτη τοποθετείται στο πρώτο μισό του 5. αι. μ.Χ. (βλ. B. Altaner - A. Stuiber, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg - Basel - Wien 1978, σ. 226), ενώ ο πλατωνικός Ολυμπιόδωρος (βλ. παραπάνω, σημ. 4) έδρασε το δεύτερο μισό του 6. αι. μ.Χ.

7. Εκτός από το σχετικό χωρίο του Σωκράτη βλ. Σωζομ. *Ἐκκλῆσ. ἱστορ.* 5,15,3 (σ. 214,1-3 Bidez - Hansen = PG 67,1256B): *Διὰ τοῦτο δὲ τὸ βασιλέως πρόσταγμα μέλλων φεύγειν, δεδακρυμένην ἰδὼν ἀμφ' αὐτὸν τῆν τῶν Χριστιανῶν πληθύν, Ἐθαρρεῖτε, ἔφη νεφύδριον γάρ ἐστι, καὶ θάττον παρελεύσεται· Θεοφάν. Χρονογρ. σ. 48,24-26 de Boor (PG 108,157B): *Ὁ δὲ ἐξερχόμενος θαρρεῖν εἶπε Χριστιανοῖς τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ δακρύουσι, φήσας· Ἐθαρρεῖτε· νεφύδριόν ἐστι, καὶ παρέρχεται· Γεώργ. Κεδρην. Σύνοψ. ἱστορ. I σ. 536,5-8 Bekker (PG 121,584B): *Ὁ δὲ ἐξερχόμενος θαρρεῖν εἶπε Χριστιανοῖς τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ δακρύουσι· Ἐθαρρεῖτε, φησί, λαὸς τοῦ Χριστοῦ· νεφύδριόν ἐστι, καὶ παρέρχεται.***

8. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι για τη λέξη νεφύδριον ο Lampe παραπέμπει μόνο στα τρία παραπάνω χωρία του Σωκράτη, του Σωζομένου και του Θεοφάνη· ο Sophocles μόνο στο σχετικό χωρίο του Σωκράτη· ο Du Cange μόνο στον Κεδρηνό· ο *Thesaurus graecae linguae* στον Κεδρηνό, τον Θεοφάνη και τον Ψελλό («αρ. Tafel. De Thessalon. p. 366,12» = PG 122, 1168C)· ο Δημητράκος μόνο στον Ολυμπιόδωρο, επαναλαμβάνοντας την παραπομπή του LSJ<sup>9</sup>. Συνεπώς από όλες τις μαρτυρίες που καταχωρίζονται στα λεξικά μόνο δύο (του Ολυμπιόδωρου και του Ψελλού) δεν αναφέρονται στη φράση του μεγάλου Αθανασίου. Σ' αυτές θα μπορούσα να προσθέσω μία ακόμα (Μιχ. Ψελλού *Ἐπιστ.* 38, II σ. 63,2 Kurtz-Drexl), αλλά τα σχετικά παραδείγματα δεν είναι καθόλου εύκολο να πολλαπλασιαστούν.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΝΕΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ  
ΑΠΟ ΤΗ ΡΟΔΟ\*

Οι παρατηρήσεις που παρουσιάζονται εδώ αναφέρονται σε δύο από τις επιγραφές που δημοσίευσε πρόσφατα η Β. Κοντορίνη στη διδακτορική της διατριβή *Inscriptions inédites relatives à l'histoire et aux cultes de Rhodes au IIe et au Ier siècle av. J.C. Rhodiaka I*, Louvain-la-Neuve 1983. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα επιμελημένη παρουσίαση αδημοσίευτων επιγραφών, που βρέθηκαν στην πόλη της Ρόδου, με εκτεταμένα και διαφωτιστικά σχόλια. Οι σημειώσεις που ακολουθούν υπογραμμίζουν, ελπίζω, το ενδιαφέρον της εργασίας αυτής.

A. *Συνθήκη Λύττου και Ολούντος*

Η δεύτερη επιγραφή που δημοσιεύεται στο βιβλίο σχετίζεται με την Κρήτη· περιέχει —σε αποσπασματική δυστυχώς μορφή— το κείμενο του όρκου των Λυττίων από μια συνθήκη συμμαχίας και ισοπολιτείας ανάμεσα στην πόλη τους και μια άλλη κρητική πόλη, την Ολούντα. Η συνθήκη χρονολογείται στο 111/110 π.Χ.<sup>1</sup>. Ένα εντελώς όμοιο κείμενο είναι χαραγμένο σε μια στήλη που βρέθηκε στην Ακρόπολη της Αθήνας κατά τις ανασκαφές του περασμένου αιώνα (*ICret I, Lyttos*, 9). Η Κοντορίνη, σ. 32-36, δείχνει πειστικά πως η ομοιότητα των δύο επιγραφών είναι τέτοια, ώστε να μην υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για δύο αντίγραφα της ίδιας συνθήκης. Τα δύο κείμενα συμπληρώνουν το ένα το άλλο σε αρκετά σημεία και η παραβολή τους βοηθά στην αποκατάσταση του κειμένου του όρκου που επιχειρεί η Κοντορίνη, σ. 31-32 και 36-37.

Το κείμενο των στ. 6-14 της επιγραφής της Ρόδου το αποκαθιστά η Κοντορίνη ως εξής:

ἢ μὰν ἐγὼ ἐμμενίω ἐν τᾷ [φιλίας καὶ συμμαχίας καὶ ἰσοπολι-  
τείας καὶ ἐπιγαμίας καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσι τοῖς ἐ[ν τᾷ συνθήκαι γεγραμμένοις]  
ἐς τὸν ἅπαντα χρόνον ἀπλόως καὶ ἀδόλως κ[αὶ οὐ ποκα προλειψίω τὸς Βολο]-  
εντίος οὐτ' ἐν πολέμῳ οὐτ' ἐν εἰρήνῃ καὶ βουλ[ευσίῳ τοῖς Βολοεντίοις ὧσ]-  
10 περ ἐμὶν αὐτῶι ὑπέρ τε θίν[ω]ν κἀνθρωπ[ίνω]ν καθεξ[ἴ]ονσι τὸς ὄρκος καὶ οὐ  
κακοτεχνησίω]

\* Ευχαριστώ τον Γιάννη Στεφανή που διάβασε το χειρόγραφο της εργασίας και έκανε χρήσιμες παρατηρήσεις. Πρβ. τη βιβλιοκρισία πιο κάτω, σ. 386-389.

1. Κοντορίνη, σ. 36. Βλ. επίσης W. Gawantka, *Isopolitie*, *Vestigia* 22, 1975 σ. 216, αρ. K6 (με βιβλιογραφία). Αξιοσημείωτο είναι ότι πρόκειται για την τελευταία χρονολογικά συνθήκη ισοπολιτείας μεταξύ ελληνικών πόλεων: Gawantka, *ό.π.*, σ. 43, σημ. 3.

καθώς κα συνθιώμεθα κα[ι - - - - - οὐκ ἐπιτραψίω πα]-  
 ρευρέσει οὐδεμιᾷ καὶ ἐμμ[ε]νίω ἐ[ν τοῖς] συνκε[ι]μμένοις ὄρκοις καθὼς κα  
 συνθι]-  
 ὠμεθα· καὶ ὄρκον ἄλλον τούτ[ω] κυριώ[τε]ρον οὐ θησίω· [εὐορκίοντι μὲν ἤμεν  
 πολλὰ κάγα]-  
 θά, ἐφορκίοντι δὲ τὰ ἐναντία. *vacat*. ὄρκος Βο[λοεντίων ὁ αὐτός].

Η συμπλήρωση της δοτικής πληθυντικού της μετοχής μέλλοντος *καθεξί-  
 [ονσι]*<sup>2</sup> στο στ. 10, που οφείλεται στον H. van Effenterre<sup>3</sup>, δημιουργεί μια  
 συντακτική δυσκολία. Είναι γνωστό ότι η μετοχή του μέλλοντος δηλώνει  
 συνήθως το σκοπό ή την πρόθεση και, σπανιότερα, προσδιορίζει τη μελλοντική  
 ολοκλήρωση μιας ενέργειας<sup>4</sup>. Με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί  
 ως υποθετική μετοχή, όπως θα απαιτούσε στην περίπτωση αυτή το νόημα της  
 πρότασης (το υποτιθέμενο νόημα είναι: θα τηρώ τη συνθήκη, εφόσον και οι  
 Ολούντιοι μένουν πιστοί στον ὄρκο τους). Αν ήταν έτσι, θα περιμέναμε να  
 υπάρχει η μετοχή του ενεστώτα *κατέχονσι*, που δεν συμβιβάζεται όμως με τα  
 σωζόμενα γράμματα. Αυτό φαίνεται άλλωστε καθαρά και από ένα ανάλογο  
 κείμενο ὄρκου από την Κρήτη (*ICret III, Hierapytna*, 3B, στ. 24: *καὶ ἐμμενῶ ἐν  
 τοῖς συγκεκριμένοις, ἐμμενόντων καὶ Λυκτίων*) καθώς και από τα παράλληλα που  
 αναφέρει η ίδια η Κοντορίνη, σ. 34, σημ. 93.

Η συμπλήρωση δεν είναι επομένως ικανοποιητική. Λογικότερο φαίνεται να  
 αποκαταστήσουμε τον τύπο της οριστικής μέλλοντος στο πρώτο πρόσωπο  
 προσθέτοντας ένα *δε* με καθαρά μεταβατική λειτουργία, οπότε θα χωρίσουμε  
 την πρόταση από τα προηγούμενα με άνω στιγμή: ... *ὑπέρ τε θίν[ω]ν  
 κἀνθρωπ[ίνω]ν καθεξί[ω] δε - -*]. Με τον τρόπο αυτό έχουμε μια παρατακτική  
 σειρά από ενεστώτες μέλλοντος, όπως συμβαίνει συχνά σε κείμενα ὄρκων<sup>5</sup>:  
*ἐμμενίω... [οὐ ποκα προλειψίω]... βουλ[ευσίω]... καθεξί[ω]... οὐ κακοτεχνήσιω<sup>6</sup>]...  
 [ἐπιτραψίω<sup>7</sup>]... ἐμμ[ε]νίω.*

Στη συνέχεια η Κοντορίνη δέχεται τη συμπλήρωση *τὸς ὄρκος*, με το  
 επιχείρημα ότι η συμπλοκή *κατέχειν τοὺς ὄρκους* είναι πολύ συχνή. Ωστόσο, από

2. Κοντορίνη, σ. 34: «nous restituons le participe du futur dorien *καθεξίω* au datif pluriel comme l'exige son sujet».

3. Κοντορίνη, σ. 34, σημ. 93.

4. Kühner-Gerth II 1, σ. 185. Schwyzer-Debrunner, *Griechische Grammatik II*, HdA II 1.2 (1959) 295-96.

5. Βλ. Meisterhans-Schwyzer, *Grammatik der attischen Inschriften*, Βερολίνο 1900<sup>3</sup>, 241.

6. Η συμπλήρωση στηρίζεται στην επιγραφή της Ακρόπολης, όπου διαβάζονται τα γράμματα ...]νησίω.

7. Το ρήμα αυτό υπάρχει στο στ. 10 της επιγραφής της Ακρόπολης και συμπληρώνεται εδώ με βεβαιότητα.

τη στιγμή που αντί για τη μετοχή αποκαθιστούμε την οριστική μέλλοντος, η συμπλήρωση αυτή δεν ικανοποιεί πλέον, επειδή το ρήμα *καθεξίω* και κυρίως το *οὐ κακοτεχνησίω* που ακολουθεί είναι φυσικότερο να αναφέρονται στο κείμενο της συνθήκης<sup>8</sup>, το οποίο έχει σημασία να προστατευθεί από τον κίνδυνο της παραποίησης. Ο όρκος αντίθετα επαναλαμβάνει συνοπτικά το περιεχόμενο της συνθήκης και δεσμεύει απόλυτα εκείνον που τον έχει δώσει. Τι θα συμβεί σε όποιον καταπατήσει τον όρκο του (*εφιορκίοντι*), λέγεται πάντοτε στο τέλος. Άλλωστε η υπόσχεση για τήρηση του όρκου δίνεται λίγο πιο κάτω, στ. 12-13. Πιθανότερη φαίνεται η συμπλήρωση *τάδε αντί τὸς ὄρκος*, σύμφωνα με το ανάλογο χωρίο μιας επιγραφής από τη Δρήρο (*ICret I, Dremos, 1b* στ. 75-79): ... *εἰ δὲ τάδε μὴ κατέχοιμι, | τοὺς (τ)έ μοι θεοὺς τοὺς ᾧμοσα ἐμ[μ]άνιας ἤμην...* κτλ., που αναφέρει και η Κοντορίνη, σ. 34, σημ. 93.

Στο στ. 11 η Κοντορίνη αφήνει ένα κενό πριν από το ρήμα *ἐπιτραψίω*. Νομίζω ωστόσο ότι μπορούμε να δεχτούμε στο σημείο αυτό —τουλάχιστον ως προς το νόημα— τη συμπλήρωση που πρότεινε ο Deiters για την επιγραφή της Ακρόπολης, στηριγμένος σε παρόμοια διατύπωση στη συνθήκη Ιεράπυτνας και Ωλέρου (*ICret III, Hierapytna, 5*): *κα[ι] οὐδενὶ ἄλλωι ἐκῶν καὶ γινώσκων ἐπιτραψίω πα]ρρυρέσει οὐδεμῶι*. Τη συμπλήρωση αυτή υιοθέτησε άλλωστε και η Guarducci (*ICret I, Lyttos, 9c*: το κείμενο αναδημοσιεύει και η Κοντορίνη, σ. 33).

Επίσης η έκφραση *καθώς κα συνθιώμεθα* στους στ. 11 και 12 χρειάζεται κάποιο σχολιασμό. Η υποτακτική αορίστου με το *κα*, καθώς εξαρτάται και στις

8. Το ρήμα *κακοτεχνέω* έχει τη θέση του εδώ ως νομικός όρος· βλ. *LSJ* στο λ. II,2 και στο λ. *κακοτεχνία* (Για την *δίκην κακοτεχνιῶν* που αναφέρει ο Δημοσθένης 46.10, 47.1, 49.56, πρβ. J. Plescia, *Oath and Perjury in Ancient Greece*, Tallahassee, Fla., 1970, σ. 90). Σε κείμενα συμφωνητικών ή συνθηκών το *κακοτεχνέω* έχει συνήθως αντικείμενο σε αιτιακή (π.χ. *ICret III, Hierapytna, 5*, στ. 19-20: *ἐμμενῶ ἐν τοῖς συγκειμένοις καὶ οὐ κακοτεχνησῶ οὐδὲν τῶν ἐν ταῖδε τῶ συνθήκαι γεγραμμένων*), ή με εμπρόθετο προσδιορισμό (*περὶ τι, εἰς τινα*: βλ. και πιο κάτω). Στην περίπτωση μας το ρήμα *οὐ κακοτεχνησίω* θα πρέπει να έχει το ίδιο αντικείμενο με το *καθεξίω*. Αυτός είναι άλλωστε ένας πρόσθετος λόγος για τον οποίο η συμπλήρωση *τὸς ὄρκος* δεν φαίνεται πιθανή. Ενώ το ρήμα *καθεξίω* μπορεί να αναφέρεται τόσο στους όρους μιας συνθήκης όσο και στον όρκο που την επισφραγίζει, το ρήμα *οὐ κακοτεχνησίω* αφορά τη δυνατότητα παραποίησης των συμφωνημένων· δεν είναι συμπτωματικό ότι το συναντούμε σε έναν όρκο μισθοφόρων προς το βασιλιά Ευμένη Α' του Περγάμου (*OGIS 266, στί. 45*), του οποίου το κείμενο περιέχει λεπτομερώς όλες τις δεσμεύσεις που αναλαμβάνουν οι στρατιώτες απέναντι στο βασιλιά. Η συμπλήρωση *τὸς ὄρκος* έχει επιπλέον το μειονέκτημα ότι κάνει το στίχο αισθητά μακρύτερο από τους υπόλοιπους. Το επιχείρημα πάντως αυτό δεν έχει ιδιαίτερα μεγάλο βάρος, καθώς η επιγραφή είναι αποσπασματική και το μέγεθος των γραμμάτων φαίνεται να ποικίλλει από στίχο σε στίχο. Εκείνο που έχει κυρίως σημασία είναι να αποκαταστήσουμε το νόημα των χαμένων τμημάτων.

δύο περιπτώσεις από κύριο ρήμα σε χρόνο μέλλοντα (*καθεξίω, ἐμμενίω*), δηλώνει μια πράξη προσδοκώμενη, επομένως μια συμφωνία που τοποθετείται στο μέλλον<sup>9</sup>, άρα όχι τη συνθήκη που ήταν γραμμένη στη στήλη αυτή, την οποία άλλωστε λίγο πιο πάνω (στ. 6-8) ορκίσθηκαν να τηρούν οι Λύττιοι. Εάν επρόκειτο για μιαν απλή επανάληψη της αρχικής υπόσχεσης (πράγμα δυσεξηγήτο), η προσθήκη καθώς κα *συνθιώμεθα* θα ήταν άτοπη. Πρέπει λοιπόν να δεχθούμε ότι η συνθήκη που ήταν χαραγμένη στις στήλες της Ρόδου και της Αθήνας (*συνθήκη φιλίας και συμμαχίας και Ισοπολιτείας*) τοποθετούσε σε νέα βάση τις σχέσεις Λύττου και Ολούντος και αποτελούσε ταυτόχρονα ένα νομικό πλαίσιο για τη σύναψη και άλλων συμφωνιών μεταξύ τους. Με τον τρόπο αυτό η δέσμευση για την τήρηση της σημαντικής αυτής συνθήκης συναρτάται με την προσδοκώμενη σύναψη και άλλων επιμέρους συνθηκών. Διατυπώνεται δηλαδή ο όρος ότι στο εξής κάθε συμφωνία ανάμεσα στις δύο πόλεις θα πρέπει να εναρμονίζεται με τη συνθήκη αυτή· σε αντίθετη περίπτωση η συνθήκη οφείλει να τροποποιηθεί με κοινή απόφαση. Η διατύπωση αυτή δεν είναι μοναδική· σε μια συνθήκη Ισοπολιτείας ανάμεσα στην Ίτανο και στην Ιεράπυτνα η ιδέα της ενδεχόμενης μελλοντικής διεύρυνσης ή τροποποίησης των συμφωνημένων προβάλλεται με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια (*ICret III, Itanos*, 6, στ. 4-7): *ὄ τι δέ κα δό[ξη] | [ταῖς] πόλεσι κοινῶ ἐν τὰν συνθήκαν τάνδε ἐνγράψαι ἢ ἐξελεῖν, [ὄ τι] | [μ]έν κα ἐξέλωμεν μὴ ἔναρον ἔστω μὴδὲ ἔνορκον, ὄ τι δέ κα ἐν[γ]ράψωμεν ἔναρόν τε καὶ ἔνορκον ἔστω*. Παράδειγμα μιας τέτοιας προσθήκης έχουμε στο τέλος της συνθήκης Ισοπολιτείας ανάμεσα στη Λατώ και την Ολούντα (*ICret I, Lato*, 5, στ. 84-100). Δεν μπορεί να είναι εξάλλου συμπτωματικό ότι σώζεται ένα θραύσμα επιγραφής των ίδιων περίπου χρόνων, που περιείχε όπως φαίνεται μία ακόμη συνθήκη ανάμεσα στη Λύττο και την Ολούντα<sup>10</sup>.

Με παρόμοιο τρόπο μπορεί να δικαιολογηθεί και η συμπληρωματική υπόμνηση που ακολουθεί: *καὶ ἐμμ[ε]νίω ἐ[ν τοῖς] συνκε[ι]μ[ε]νοις ὄρκοις*<sup>11</sup>. Ο

9. Αυτή είναι άλλωστε μία από τις βασικές λειτουργίες της υποτακτικής με ἄν στις αναφορικές προτάσεις. Βλ. Kühner-Gerth II, σ. 424-25. Με ιδιαίτερη σαφήνεια φαίνεται η χρήση αυτή στο κείμενο ενός ὄρκου από την Ίτανο της Κρήτης, *ICret III, Itanos*, 8, στ. 30-35: ... κα[τὰ τ]οῖς νόμοις τοῖς προῖπα[ρχ]οντας καὶ τοῖς νῦν ἐθέμεθα κ[ατὰ][κα] τινὰς ἄλλους ὑστερον θεώ[με]θα. Για την αποκατάσταση του κειμένου βλ. A. Wilhelm, *Griechische Inschriften rechtlichen Inhalts*, Πραγματεῖα της Ακαδημίας Αθηνών τ. 17,1 (1951) 24-26.

10. Βλ. H. Van Effenterre, *Κρητ. Χρον.* 21, 1969, 32-33. Εύστοχα παρατηρεί ο Van Effenterre, σ. 33, σημ. 36: «... nous avons affaire à un autre traité. Mais ce doit être un texte très voisin dans le temps, qui réglait quelque détail complémentaire des relations entre les deux cités».

11. Για την έκφραση αυτή υπάρχει παράλληλο από την Κρήτη: *ICret I, Lato*, 5, στ. 80-81: *ἀλλ' ἐμ[με]νίω ἐν τοῖς ὄρκοις τοῖς συ[γ]κεμ[ε]νοις...*.

όρκος αυτός έπρεπε σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις να επαναλαμβάνεται πανηγυρικά κάθε χρόνο και στις δύο πόλεις, για να επιβεβαιώνεται επίσημα ο στενός δεσμός που είχε δημιουργηθεί μεταξύ τους<sup>12</sup>, αποτελούσε επομένως μια δέσμευση που όφειλε να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη σε κάθε νέα τους συνθήκη. Η ιδιαίτερη σημασία του όρκου που δίνεται εξηγεί εξάλλου και την προσθήκη: και ὄρκον ἄλλον τούτ[ω] κυριώ[τε]ρον οὐ θησίω, που δεν είναι καθόλου συνηθισμένη, όπως σωστά επισημαίνει η Κοντορίνη, σ. 35.

Το κείμενο των στ. 9-14 της επιγραφής της Ρόδου μπορεί τώρα, με βάση τις παραπάνω σκέψεις, να αποκατασταθεί ως εξής:

10 ...και βουλ[ευσίω τοῖς Βολοεντίοις ὥσ]-  
 περ ἐμὶν αὐτῶι ὑπέρ τε θίν[ω]ν κἀνθρωπ[ίνω]ν· καθεξί[ω δὲ τάδε καὶ οὐ κακο-  
 τεχνησίω]  
 καθὼς κα συνθιώμεθα κα[ὶ] οὐδενὶ ἄλλωι ἐκὼν καὶ γινώσκων ἐπιτραψίω πα]-  
 ρευρέσει οὐδεμιᾷ καὶ ἐμμ[ε]νίω ἐ[ν τοῖς] συνκε[ι]μ[έ]νοις ὄρκοις καθὼς κα συνθι-  
 ώμεθα· καὶ ὄρκον ἄλλον τούτ[ω] κυριώ[τε]ρον οὐ θησίω· [εὐδοκίοντι μὲν ἡμεν  
 τάγα]-  
 θᾷ<sup>13</sup>, ἐφιορκίοντι δὲ τὰ ἐναντία...

Εξετάζοντας τώρα την επιγραφή της Ακρόπολης διαπιστώνει κανείς ότι σε ορισμένα σημεία, προς το τέλος του όρκου, το κείμενό της δεν μπορεί να είναι ακριβώς το ίδιο με εκείνο της επιγραφής της Ρόδου, γιατί τα αντίστοιχα χάσματα είναι μεγαλύτερα. Καθώς είναι αναμφισβήτητο ότι οι δύο επιγραφές περιέχουν τον ίδιο όρκο, είναι φανερό ότι παρουσίαζαν μικρές διαφορές στη διατύπωση. Μια τέτοια διαφορά επισημαίνει σωστά η Κοντορίνη, σ. 35, η οποία παρατηρεί ότι τέτοιες αποκλίσεις δεν είναι άγνωστες σε επιγραφές που αποδίδουν το ίδιο αρχικό κείμενο<sup>14</sup>. Με βάση αυτή τη διαπίστωση η επιγραφή της Ακρόπολης μπορεί να συμπληρωθεί ως εξής στα σημεία όπου διαφέρει από την επιγραφή της Ρόδου (στ. 7-12):

[--- και βουλευσίω τοῖς Βολοεντίοις]  
 [ὥσπ]ερ ἐμὶν αὐ[τῶι] ὑ]πέρ τε θίνων κ[αὶ] ἀνθρωπίνων· καθεξίω δὲ τάδε πάντα  
 καὶ οὐδὲν κακο]-

12. Η άποψη αυτή στηρίζεται στη συμπλήρωση του κειμένου της συνθήκης στην επιγραφή της Ακρόπολης από τον Deiters (βλ. *ICret I, Lyttos*, 9b, στ. 8-9), που φαίνεται πολύ πιθανή και έγινε με βάση τη συνθήκη ανάμεσα στη Λατώ και την Ολούντα που αναφέραμε πιο πάνω.

13. Προτίμησα τη συμπλήρωση τάγαθᾶ αντί πολλὰ κἀγαθὰ επειδή είναι συντομότερη, ώστε ο στίχος να μην ξεπερνάει πολύ το μέσο μήκος των άλλων (βλ. όμως σημ. 8). Η γραφή ἡμεν που υιοθετεί η Κοντορίνη δεν φαίνεται να μαρτυρείται από άλλού.

14. Πρβ. G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Γοτίγγη 1966<sup>2</sup>, 54.

10 τεχνησίω καθώ[ς κα] συνθιώμεθα και ο[ύδ]ε[νι ἄλλω] ἐκὼν και γινώσκων - - -  
 - - - - -15]  
 [..ἐπ]ι[τ]ραψίω π[αρευ]ρέσει οὐδ]εμιά[ι και ἐμμενίω ἐν τοῖς συνκειμένοις ὄρ-  
 κοῖς καθός κα]  
 [αἰ πό]λιες συ[νθίω]νται· και ὄ]ρκον ἄ[λλο]ν [τ]ο[ύτω κυριώτερον οὐ θησίω· εὐορ-  
 κίοντι μὲν]  
 ἤμ]εν πολλ[ὰ κάγαθά, ἐφορ]κ[ίον]τι δὲ τὰ ἐναντία - - ]

### B. Ψήφισμα των Σαβαζιαστῶν

Η επιγραφή αυτή, η όγδοη που δημοσιεύεται στο βιβλίο, είναι ιδιαίτερα σημαντική όχι μόνο επειδή αποτελεί την πρώτη ως τώρα μαρτυρία της λατρείας του Σαβαζίου στη Ρόδο (τα προβλήματα της οποίας παρουσιάζει διεξοδικά η Κοντορίνη, σ. 77-79), αλλά επίσης επειδή, όπως τονίζει η Κοντορίνη, σ. 72-73, βρέθηκε πιθανότατα *in situ*<sup>15</sup>. Η στήλη ήταν εντοιχισμένη δίπλα σε ένα ταφικό συγκρότημα στη ΝΑ νεκρόπολη της Ρόδου, που ανήκε, όπως φαίνεται, στο κοινόν τῶν Σαβαζιαστῶν και χρονολογείται στην όψιμη ελληνιστική εποχή. Είναι γνωστές από άλλες επιγραφές οι ιδιαίτερες φροντίδες κοινῶν της ελληνιστικής Ρόδου για τους κοινούς τάφους που προορίζονταν για τα μέλη τους<sup>17</sup>. Παραθέτω το κείμενο της επιγραφής όπως το δίνει η Κοντορίνη:

- - - - -  
 [- - - - - ]ν παρέχεται οὐθέ-  
 να καιρόν διαλείπων ἔνεκεν τῶν κοινῶν  
 πραγμάτων· ὅπως οὖν και τὸ κοινόν τὸ  
 5 Σαβαζιαστῶν φαίνεται καταξίας χάρι-  
 τας ἀποδιδόν<sup>18</sup> τοῖς εὐεργετῆν αὐτὸ προ-  
 αιρουμένοις και πολλοὶ τήν αὐτήν αἴρε-

15. Στο σημείο αυτό το κείμενο της επιγραφής της Αθήνας, που ήταν πιο ανεπτυγμένο, είναι δύσκολο να συμπληρωθεί με ασφάλεια. Μια δυνατή συμπλήρωση είναι: και ο[ύδ]ε[νι ἄλλω] ἐκὼν και γινώσκων κακοτεχνίοντι ταῦτα ἐπ]ι[τ]ραψίω κτλ.

16. Βλ. τα ανασκαφικά δεδομένα που αναφέρει η Κοντορίνη, σ. 71-73 και τον πίν. XI.

17. Πόση σημασία είχε για τα κοινά της ελληνιστικής Ρόδου (των οποίων τα μέλη ήταν συχνά ξένοι ἔμποροι) η ιδιοκτησία χώρων ταφής για τα μέλη τους, φαίνεται από μια επιγραφή του κοινού τῶν Ἀφροδισιαστῶν Ἑρμογενείων, του 2ου αι. π.Χ.: G. Pugliese-Carratelli, *ASAtene N.S.* 1-2, 1939-40, σ. 158, αρ. 18· πρβ. P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Οξφόρδη 1977, 60-61 και σημ. 343.

18. Ο τύπος ἀποδίδον (αντί ἀποδιδόν) στο κείμενο της Κοντορίνη είναι πιθανότατα τυπογραφικό λάθος.



σιν ἔχωσιν ν Ἀρίστωνι θεωροῦντες τὴν πα-  
 ρὰ τοῦ πλήθους εὐχαριστίαν· ν κυρωθέν-  
 10 τος τοῦδε τοῦ ψηφίσματος, τύχη ἀγαθῆ,  
 δεδόχθαι Σαβαζιαστῶν τῶι κοινῶι· ἐπαινέ-  
 σαι καὶ στεφανῶσαι εἰς τὸν αἰὶ χρόνον  
 Ἀρίστωνα Συρακόσιον θαλλίνωι στεφάνωι  
 ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ ἐπιμελείας τῆς περὶ  
 15 τοὺς τάφους· ν οἱ δὲ ἐπιμήνιοι ἢ ὁ ἐπιστάτας  
 οἱ αἰὶ λειτουργοῦντες τὴν ἀνακήρυξιν τήν-  
 δε ποιείσθωσαν μετὰ τὴν ἐν τῶι ἀνδρῶνι  
 καθ' ἕκαστον ἑνιαυτὸν Ο[- - - - -νεκυ]-  
 σίοις ἐπάναγκες, μὴ πλ[έον λογισάμενοι τῶι]  
 20 κοινῶι εἰς τὸν στέφ[ανον δραχμῶν - - - -]  
 - - - - -

Με το ψήφισμα αυτό, το κοινὸν τῶν Σαβαζιαστῶν εκφράζει την ευγνωμο-  
 σύνη του προς τον Αρίστωνα τον Συρακόσιο —που ήταν πιθανότατα ένα από τα  
 μέλη του— για τη φροντίδα του σχετικά με τους τάφους του κοινού. Οι τιμές  
 που του απονέμονται, σύμφωνα με ἔγκυρη ἀπόφαση των Σαβαζιαστῶν<sup>19</sup>, είναι ο  
 ἔπαινος και η στεφάνωσις θαλλίνωι στεφάνωι εἰς τὸν αἰὶ χρόνον, δηλαδή και μετά  
 το θάνατό του<sup>20</sup>. Οι αξιωματοῦχοι του κοινού οφείλουν να ανακοινώνουν  
 επίσημα (ἀνακήρυξιν ποιείσθαι) μία φορά το χρόνο, ἴσως στη γιορτὴ των  
 νεκρῶν, τα νεκύσια<sup>21</sup>, τις τιμές που ψήφισε το κοινὸν για τον Αρίστωνα.

Στους στ. 15-16 η Κοντορίνη διαβάζει: τὴν ἀνακήρυξιν τήν|δε ποιείσθωσαν.  
 Λογικά θα περίμενε κανείς να ακολουθεῖ αμέσως το κείμενο της ἀνακηρύξεως,  
 ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα σε παρόμοιες περιπτώσεις, ὅπως λ.χ. σε ένα από  
 τα ψηφίσματα προς τιμὴν του Διονυσοδώρου του Αλεξανδρέα που είναι  
 χαραγμένα στις τέσσερις πλευρές μιας στήλης ἀπὸ λάρτιο λίθο, σήμερα στη  
 Βενετία<sup>22</sup>. Η επιγραφή ωστόσο συνεχίζει με την αναφορά του χρηματικού ποσού

19. Για την ἔκφραση κυρωθέντος τοῦδε τοῦ ψηφίσματος σε ψηφίσματα κοινῶν βλ.  
 P. Herrmann, *Ist. Mitt.* 15 (1965) 88. Πρβ. την επιγραφή που αναφέρεται στη σημ. 17·  
 βλ. επίσης Pugliese Carratelli, *ό.π.*, σ. 190. Την ἴδια ἔκφραση συναντούμε και στην Αθήνα: *IG*  
*II<sup>2</sup> 1275*, στ. 12.

20. Βλ. Fraser, *ό.π.*, σ. 62, και σημ. 355.

21. Η συμπλήρωση της Κοντορίνη νεκυσίοις είναι πράγματι πολύ πιθανή. Ἄλλωστε η  
 ιδιαίτερη προσφορά του Αρίστωνος σχετιζόταν ακριβῶς με τους νεκρούς.

22. *IG XII 1*, 155, βλ. επίσης την επανέκδοση της M. Guarducci, *RIA* 9 (1942) 16 κ.ε.  
 και τα σχόλια του Fraser, *ό.π.*, σ. 62-63. Για τη χρήση αυτή της αντωνυμίας τήνδε πρβ. και  
*IG II<sup>2</sup> 1299* στ. 32: ποιήσασθαι δὲ τὴν ἀναγόρευσιν τήνδε..., ὅπου ακολουθεῖ το ακριβές κείμενο  
 της ἀναγορεύσεως. Η δεικτική αντωνυμία ὅδε ἤδε, τότε χρησιμοποιεῖται ἄλλωστε κατὰ κανόνα  
 για να δηλώσει κάτι που ἔπεται· βλ. Kühner-Gerth I, σ. 646-47.

που θα διατίθεται για το στεφάνι, ενώ στο τέλος δεν υπάρχει διαθέσιμος χώρος για την *ἀνακήρυξιν*. Εξάλλου μια προσεκτική εξέταση της φωτογραφίας δείχνει ότι ανάμεσα στο Η και τον κρόταφο της στήλης διακρίνεται η επάνω απόληξη μιας κάθετης κεραίας, δεν υπάρχει όμως αρκετός χώρος για ένα πλατύ γράμμα όπως το Ν, ώστε φαίνεται πολύ πιθανό ότι η σωστή ανάγνωση είναι *τῆιδε* (δηλ. εδώ, σ' αυτό το σημείο). Επιπλέον διακρίνονται οι ακρέμονες που προεκτείνουν την απόληξη της κάθετης κεραίας δίπλα στο Η και λίγο ψηλότερα. Με τέτοιους ακρέμονες κοσμεί ο χαρακτήρας και αλλού το επάνω άκρο του Ι (π.χ. στο τέλος του στ. 13), ποτέ όμως την πρώτη κάθετη κεραία του Ν. Το ψήφισμα επομένως ορίζει να γίνεται η *ἀνακήρυξις* κάθε χρόνο στον τόπο όπου βρίσκεται η επιγραφή, δηλαδή μπροστά στους τάφους του κοινού τῶν *Σαβαζιαστῶν*, ενέργεια που είναι απόλυτα κατανοητή, αφού ο Αρίστων τιμάται ακριβώς επειδή φρόντισε ιδιαίτερα για τους τάφους του κοινού<sup>23</sup>.

Η περίπτωση αυτή δεν είναι μοναδική: Σε ένα από τα ψηφίσματα προς τιμήν του Διονυσοδώρου, που αναφέραμε πιο πάνω, διαβάζουμε (*IG XII 1*, 155d, στ. 66-70<sup>24</sup>): | *ὑπάρχειν δὲ αὐτῶι* | *τὰν ἀναγόρευσιν καὶ στεφάνωσιν* | *καὶ ἐπὶ τῶν τάφων*<sup>25</sup> *ἐμ μηνὶ Ἰακινθίῳ* | *καὶ μεταλλάζαντι τὸν βίον*.

Η Κοντορίνη, με βάση τη δική της ανάγνωση, πιστεύει ότι η τελετουργική ανακοίνωση των τιμών του Αρίστωνος γινόταν μέσα στον *ἀνδρῶνα* του κοινού κατά τη διάρκεια μιας γιορτής (των *νεκυσίων*) που περιλάμβανε και κάποια ειδική τελετή, π.χ. *οἶνοποσίαν*<sup>26</sup>. Υπάρχουν πράγματι μαρτυρίες ότι τα κοινά συνήθιζαν να τιμούν τους ευεργέτες τους στους ανδρώνες, όπου συγκεντρώνονταν τα μέλη τους με διάφορες ευκαιρίες σε τελετουργικά συμπόσια<sup>27</sup>. Στο

23. Το επίρρημα *τῆιδε* ήταν, φυσικά, για όσους έβλεπαν τη στήλη, πολύ σαφέστερο από οποιονδήποτε άλλο τοπικό προσδιορισμό και αυτός φαίνεται ότι ήταν ο λόγος για τον οποίο προτιμήθηκε: Η προσφορά του Αρίστωνος στο κοινόν μνημονεύεται κάθε χρόνο μπροστά στην επιγραφή που την υπενθύμιζε. Είναι πάντως λογικό να δεχθούμε ότι στο αρχικό κείμενο του ψηφίσματος προσδιοριζόταν ακριβώς ο τόπος στον οποίο έπρεπε να γίνεται η *ἀνακήρυξις* ή, το πιθανότερο, οριζόταν να γίνεται εκεί όπου θα στήνόταν η επιγραφή. Μια τέτοια διατύπωση δεν θα λειτουργούσε βέβαια με τον ίδιο τρόπο στο κείμενο της επιγραφής (που ήταν στημένη στο συγκεκριμένο σημείο) και για το λόγο αυτό γράφτηκε στη θέση της το επίρρημα *τῆιδε*. Μια τέτοια απόκλιση από το αρχικό κείμενο του ψηφίσματος δεν αποτελεί σπάνιο φαινόμενο· βλ. Klaffenbach, *ό.π.* (σημ. 14).

24. Βλ. και Fraser, *ό.π.*, σ. 62-63 και σημ. 358-359, όπου συγκεντρώνονται και άλλα παράλληλα.

25. Πρόκειται για τους τάφους του κοινού· βλ. Pugliese-Carratelli, *ό.π.*, 193 σημ. 8, Fraser, *ό.π.*, και Κοντορίνη, σ. 72.

26. Η Κοντορίνη, σ. 77, παρατηρεί ότι η συμπλήρωση *ο[ἶνοποσίαν]*, ενώ ικανοποιεί νοηματικά και ταιριάζει στο μέγεθος του χάσματος, δεν φαίνεται να συμβιβάζεται με τα ίχνη γραμμάτων που σώζονται.

27. Πολλές τέτοιες μαρτυρίες συγκεντρώνει η Κοντορίνη, σ. 76-77.

ψήφισμα όμως των *Σαβαζιαστῶν*, που εξετάζουμε, τα πράγματα είναι διαφορετικά, αφού η *ἀνακήρυξις* ορίζεται ότι θα γίνεται μετὰ την τελετή που γινόταν στον ανδρώνα και όχι κατά τη διάρκειά της<sup>28</sup>. Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι μία φορά το χρόνο (πιθανότατα όταν γιορτάζονταν τα νεκύσια) οι *Σαβαζιασταί* της Ρόδου, μετά την καθιερωμένη συγκέντρωση και την τελετή στον ανδρώνα του κοινοῦ τους, επισκέπτονταν όλοι μαζί τους κοινούς τάφους για να τιμήσουν τη μνήμη των νεκρῶν συντρόφων τους. Εκεί, σύμφωνα με την ανάγνωση που προτείναμε, έπρεπε να ανακοινώνονται επίσημα ο *ἔπαινος* και η *στεφάνωσις* του Αρίστωνος.

Η διαπίστωση αυτή κάνει περιττή την υπόθεση της Κοντορίνη, σ. 76 —που στηρίζεται στην ανάγνωσή της και στο γεγονός ότι η επιγραφή βρέθηκε *in situ*— ότι ανδρώνες όπως αυτός των *Σαβαζιαστῶν* ήταν δυνατό να γειτνιάζουν με τους τάφους ενός κοινοῦ. Οι σχετικές μαρτυρίες είναι εντελώς ανεπαρκείς<sup>29</sup>. Επιπλέον κοντά στον τόπο όπου βρέθηκε η στήλη δεν επισημάνθηκε κανένας χώρος που θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί για συγκεντρώσεις. Όσο για το οικοδόμημα της δυτικής νεκρόπολης, το οποίο η Κοντορίνη, σ. 76, αναφέρει ως ενδεχόμενη περίπτωση *ἀνδρῶνος* χτισμένου κοντά σε τάφους, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η συνοπτική περιγραφή που δίνει δεν δικαιολογεί καθόλου αυτή την ταύτιση<sup>30</sup>.

Στο στ. 18 η Κοντορίνη συμπληρώνει τη μετοχή *λογισάμενοι* τη χρήση του ρήματος *λογίζομαι* τη δικαιολογεί πειστικά στη σ. 77. Καθώς όμως τόσο το κύριο ρήμα (*ποιεῖσθωσαν*) όσο και η άλλη μετοχή της πρότασης (*λειπουργοῦντες*) είναι σε χρόνο ενεστώτα, φαίνεται λογικότερο να αποκαταστήσουμε τον τύπο *λογιζόμενοι*, εφόσον πρόκειται για μια ενέργεια που θα επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΕΜΜ. ΒΟΥΤΥΡΑΣ

28. Πρβ. *IDélos*, αρ. 1521, στ. 19-21: ... *καὶ καθ' ἑκάστην πόσιν στεφανοῦσθαι ἀμφοτέρους | ἐν τῷ κοινῷ μετὰ ἀναγορεύσεως*. Βλ. επίσης τα παραδείγματα που αναφέρει η Κοντορίνη, σ. 76-77.

29. Δεν έχει ως τώρα έρθει στο φως κανένα στοιχείο που να πείθει ότι υπήρχαν χώροι ειδικά διαρρυθμισμένοι για τελετές προς τιμήν των νεκρῶν κοντά σε τάφους στις ελληνικές περιοχές (όπως π.χ. τα τρικλίνια σε μερικούς ρωμαϊκούς τάφους). Για το θέμα αυτό βλ. J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le monde grec du VIIe au IVe siècle av. J.-C.*, BEFAR 246 (1982) 537.

30. Για τους χώρους που προορίζονταν για κοινά γεύματα και συμπόσια (*ἔστιάτορια* και *ἀνδρῶνες*) βλ. πρόσφατα: Ch. Böhker, *Festbankett und griechische Architektur*, Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen, Heft 4 (1983) (ειδικά για τους ανδρώνες, σ. 13).

## ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΤΑΣΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΩΝ ΩΔΩΝ ΤΟΥ ΚΑΛΒΟΥ

Τα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα που θέτει η πρόταση του Γιάννη Βάσση<sup>1</sup> θα άξιζαν ασφαλώς να εξεταστούν εκτενέστερα και αναλυτικότερα απ' όσο μπορεί να γίνει στα πλαίσια αυτού του σύντομου κειμένου. Ελπίζω όμως οι λίγες παρατηρήσεις που ακολουθούν να μη φανούν τελείως άχρηστες για την ανάπτυξη εκείνης της «γόνιμης συζήτησης» που ο Βάσσης εύχεται ως επιθυμητή προϋπόθεση μιας μελλοντικής και «απόλυτα ικανοποιητικής» έκδοσης των Ωδών. Οι αμφιβολίες μου δεν αφορούν βέβαια στις συγκεκριμένες ελλείψεις και στα τυπογραφικά λάθη που ο Βάσσης διαπίστωσε στην έκδοση Pontani<sup>2</sup>, ούτε στην αναντίρρητα δικαιολογημένη κεντρική παρατήρησή του πώς, αντίθετα απ' ό,τι γίνεται στην έκδοση Pontani, ο νέος εκδότης θα πρέπει να αγνοήσει στο υπόμνημα τις εκδόσεις που έπονται της editionis principis, εφόσον αυτές δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως προς την κριτική έκδοση του κειμένου<sup>3</sup>.

1. Γ. Βάσση, Προλεγόμενα σε μια νέα κριτική έκδοση των «Ωδών» του Ανδρέα Κάλβου, *Ελληνικά* 35 (1984) 338-354.

2. Σχετικά με τα τυπογραφικά σφάλματα που υπάρχουν στην έκδοση Pontani, θεωρώ χρέος μου να αναφέρω μια προσωπική μαρτυρία: η διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμών —όπως μου είπε ο Pontani— στάθηκε δραματικά δύσκολη, είτε εξαιτίας της αμέλειας του τυπογραφείου, είτε διότι ο ίδιος, μένοντας στην Ιταλία, δεν είχε δυστυχώς τη δυνατότητα να παρακολουθήσει προσωπικά τη δουλειά του τυπογράφου. Έτσι πολλές από τις ελλείψεις που υπάρχουν στο υπόμνημα οφείλονται σίγουρα στο τυπογραφείο (τέτοια π.χ. η ελλιπής μνεία της γραφής του Κ στο I 24: η σωστή γραφή αναφέρεται και σχολιάζεται από τον Pontani στο άρθρο του Per un'edizione critica di Kalvos, *Helikon* 4 (1964) 83-98: 93). Αυτό δε θέλει και δεν μπορεί βέβαια να δικαιολογήσει κανέναν, όμως μπορεί ίσως να ενδιαφέρει περιθωριακά το νέο εκδότη, ο οποίος προτίθεται να αναλύσει την ιστορία του κειμένου των Ωδών σ' ένα ειδικό κεφάλαιο τιτλοφορημένο πολύ σωστά «Ιστορία και τύχες του καλβικού κειμένου». Δεν απομένει παρά να ευχηθώ ο Βάσσης να είναι πιο τυχερός, όχι από τον Pontani, αλλά από τον εαυτό του, αφού και ο ίδιος δεν κατόρθωσε κάποτε να ξεφύγει από το δαίμονα του τυπογραφείου (οι λέξεις: ή 'Ελευθερία του χωρίου XII 117 είναι τυπωμένες στην έκδοση του Παρισιού με τρόπο διαφορετικό από κείνο με τον οποίο τις αναγράφει ο Βάσσης στην υποσ. 20· στο υπόμνημα I 1 «πατρίς, C» η λέξη πατρίς πρέπει να γραφεί με βαρεία· στο υπόμνημα I 82 η λέξη χαιδεύουν τυπώθηκε μια φορά χωρίς τόνο).

3. Σχετικά με το υπόμνημα δε θα διαφωνούσα με την αρχή «να περιοριστεί η έκταση του κριτικού υπομνήματος στα εντελώς απαραίτητα» (βλ. παράγραφο 4.7): δεν καταλαβαίνω όμως γιατί θεωρήθηκε απαραίτητη η ένδειξη I 76 K'δ- pro Ki δ- poeta more illius saeculi scrips., ενώ π.χ. δε θεωρήθηκε απαραίτητη ανάλογη ένδειξη για τον τύπο ή (I 32 κι αλλού). Θα είχα ακόμα να κάνω δυο μικρές παρατηρήσεις. Η πρώτη αφορά στη γνώμη του Βάσση κατά την οποία «Ο τύπος \*'Αχαΐς είναι αμάθρορος» (σ. 344, υποσ. 21), γνώμη που πρέπει οπωσδήποτε να διορθωθεί: βλ. πρόχειρα G. Dindorf, *Lexicon Aeschyleum*, Lipsiae 1876,

Θα ήθελα όμως να συζητήσω μερικά σημεία όπου οι μεθοδολογικές επιλογές του Βάσση δε μου φαίνονται εξίσου πειστικές.

1. Ο Βάσσης στην παράγραφο 3.3.1 παρατηρεί ότι ο Pontani «κατέληξε να ενοποιήσει ορισμένους τύπους σ' ολόκληρο το σώμα των Ωδών, όπως π.χ. 'κειῖ 'να, 'ποῦ, [...] παραβλέποντας σ' αυτές τις περιπτώσεις τη δεύτερη αρχή που ο ίδιος είχε θέσει, να διατηρήσει, δηλαδή, τις ασυμφωνίες και ασυνέπειες που υφίστανται ανάμεσα στις δύο συλλογές». Εξετάζοντας πιο αναλυτικά τα σχετικά δεδομένα (3.3.2), ο Βάσσης παρατηρεί ότι «στην έκδοση της Γενεύης η λέξη 'ποῦ απαντά με τη μορφή αυτή 4 φορές (+1 στον 'Πίνακα'), ενώ μόνο δύο φορές με τη μορφή ποῦ. Αντίθετα στα *Λυρικά* ο τύπος: 'ποῦ απαντά μόνο μία φορά και 13 φορές ο τύπος: ποῦ». Κατά συνέπεια στη *Λύρα* «ο τύπος ποῦ μπορεί να θεωρηθεί τυπογραφική αβλεψία», ενώ στα *Λυρικά* «ο τύπος 'ποῦ πρέπει να θεωρηθεί ως 'αιρετικός' (απαντά μόνο μία φορά)» και «επομένως επιβάλλεται να διορθωθεί, αφού τον 'κανόνα' αποτελεί σ' αυτή τη συλλογή ο τύπος ποῦ (13 φορές)».

Σχετικά μ' αυτές τις παρατηρήσεις, θα ήθελα να διατυπώσω τα ακόλουθα ερωτήματα:

α) ποια είναι η στατιστική νόρμα που δικαιολογεί την επέμβαση (ή τη μη επέμβαση) του εκδότη; Κατά τον Βάσση, στην περίπτωση των *Λυρικών* (13:1) «πρέπει» να επέμβουμε, ενώ σ' εκείνη της *Λύρας* (4+1:2) «μπορούμε» να επέμβουμε: αλλά με ποιο κριτήριο μια ποσοτική αναλογία πρέπει ή μπορεί να θεωρηθεί κανόνας διόρθωσης; Αν είχαμε π.χ. μια αναλογία 4:2, τι θα έπρεπε ή τι θα μπορούσαμε να κάνουμε<sup>4</sup>;

β) Γιατί να θεωρήσουμε απαραίτητη την ύπαρξη ενός «κανόνα» για την κάθε συλλογή χωριστά κι όχι μάλλον την ύπαρξη ενός γενικότερου κανόνα που να ανταποκρίνεται στις διαλεκτικές σχέσεις που υφίστανται ανάμεσα στις δύο συλλογές; Μ' αυτόν τον τρόπο ο Βάσσης αποφεύγει βέβαια την «παγίδα της ενοποίησης» (4.3), αλλά ξαναπέφτει πράγματι στην ίδια παγίδα ισοπεδώνοντας και ενοποιώντας τους τύπους της κάθε συλλογής και παραμορφώνοντας τελικά την «εξέλιξη της γλωσσικής εμπειρίας του ποιητή» (ό.π.). Αν διορθώσουμε τον

s.v. 'Αχαίς (in apogr. nonnullis 'Αχαΐδα et 'Αχαΐδος) ή το *Vocabolario greco-italiano* του L. Rocci. Η δεύτερη αφορά τη διάρθρωση του υπομνήματος στους στίχους I 81-82: θα πρότεινα οι δυο στίχοι να εξεταστούν μαζί, κατά το παράδειγμα των στίχων 67-68, έτσι ώστε να φανεί πιο καθαρά η διαδικασία της αυτόγραφης διόρθωσης: θα πρότεινα επίσης ο νέος εκδότης να σημειώσει: «82 *Ζέφυροι* G: *Ζέφυροι*, K» (όσο μπορώ να κρίνω από τη φωτογραφία, στο χειρόγραφο υπάρχει ένα κόμμα: πρβ. άλλωστε την έκδοση Pontani).

4. Όπως θα δούμε παρακάτω (βλ. 1. γ), το παράδειγμα αυτό είναι κάθε άλλο παρά 'πλατωνικό'.

τύπο -'ποῦ (XIII 122), αφαιρούμε μια μορφή οπωσδήποτε σημαντική: σημαντική γιατί τεκμηριώνει έναν δεσμό ανάμεσα στις δύο συλλογές: σημαντική ακριβώς γιατί είναι «αιρετική». Αυτός ο τύπος μάς επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι η χρήση του 'ποῦ, η οποία επικρατεί στη *Λύρα*, γίνεται περιθωριακή (αλλά δεν εξαφανίζεται!) στα *Λυρικά*. Η ενοποίηση του Pontani μπορεί και να φανεί αδικαιολόγητη, αλλά η 'μισή ενοποίηση' του Βάσση μου φαίνεται εξίσου συζητήσιμη. Η μόνη νόμιμη λύση είναι —νομίζω— να μείνει αυτή η ασυμφωνία και στη *Λύρα* και στα *Λυρικά*.

γ) Πώς ερμηνεύτηκε η περίπτωση του 'ποῦ στον «Πίνακα»; Κατά τον Βάσση η περίπτωση αυτή είναι προφανώς ομολογή μ' εκείνες που βρίσκουμε μέσα στο κείμενο, πράγμα που θα δικαιολογούσε την αριθμητική πρόσθεση που κάνει (4+1). Αλλά είναι πράγματι ομολογή; Νομίζω ότι μια τέτοια ερώτηση είναι επιβεβλημένη: όχι μόνο γιατί μια στατιστική αντιμετώπιση του προβλήματος, όπως εκείνη που προτείνει ο Βάσσης, πρέπει να στηρίζεται σε δεδομένα που προσδιορίζονται ακριβώς, αλλά και γιατί η απάντηση σ' αυτήν την ερώτηση προϋποθέτει την απάντηση σ' ένα γενικότερο πρόβλημα: τι σημασία έχει ο «Πίναξ» για τον προσδιορισμό των γλωσσικών επιλογών του Κάλβου; Χωρίς να προχωρήσω σε μια αναλυτική εξέταση αυτού του προβλήματος, θα περιοριστώ σε δυο παρατηρήσεις γενικού χαρακτήρα. Πρώτη παρατήρηση: οι τύποι που μας παρέχει ο «Πίναξ» είναι λέξεις-λήμματα κι όχι λέξεις-παραπομπές: κατά συνέπεια οι τύποι αυτοί παρουσιάζουν μια κάπως αυτονομία από το κείμενο (μεγαλύτερη π.χ. από εκείνη που κατέχουν οι τύποι που βρίσκουμε στα *Errata*). Δεύτερη παρατήρηση: αυτός ο «Πίναξ» δεν είναι μονάχα ένας *Πίναξ λέξεων και φράσεων* αλλά, όπως δηλώνει άλλωστε το εξώφυλλο, είναι κι ένα «vocabulaire». Με άλλα λόγια: η λειτουργία του δεν είναι μονάχα να παραπέμπει στο κείμενο, αλλά και να βοηθάει τον ξένο (γαλλόφωνο) αναγνώστη (ακριβέστερα: τον ξένο αναγνώστη που γνωρίζει την αρχαία αλλ' όχι τη νέα ελληνική γλώσσα)<sup>5</sup>. Κοιταγμένο απ' αυτήν την πλευρά, το γεγονός ότι ο Κάλβος γράφει στον «Πίνακα» τους τύπους αυτούς με την αρχική απόστροφο ('κεῖ, 'να, 'ποῦ) εξηγείται από πρόδηλους διδακτικούς λόγους: μόνο γράφοντας «'ποῦ c'est le même que ὀποῦ» μπορούσε να διασαφηνίσει και συνάμα να υπογραμμίσει τη γενετική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις δύο μορφές. Αν είχε γράψει «ποῦ c'est le même qui ὀποῦ» δε θα είχε προσφέρει στον αναγνώστη μια εξίσου κατανοητή ένδειξη. Βέβαια θα μπορούσε να αντιλέξει κανείς ότι, αν ήθελε ο Κάλβος να φωτίσει πλήρως τον αναγνώστη σχετικά με την προέλευση

5. Σχετικά μ' αυτό τον χαρακτήρα του «Πίνακος» βλ. πρόχειρα τις παρατηρήσεις του Γ. Ζώρα, *Κάλβου: Ωιδία μετά της πρώτης γαλλικής μεταφράσεως υπό St. Julien και Pauthier De Censay*, Αθήναι 1962, σ. 168.

του τύπου αυτού, έπρεπε να γράψει «*ποῦ c'est le même que 'ποῦ qui c'est le même que ὀποῦ*» —αλλ' ο «Πίναξ» δεν είναι ένα εγχειρίδιο γλωσσολογίας και τελικά ο Κάλβος βρήκε μ' αυτόν τον τρόπο μια λύση αρκετά ικανοποιητική και οικονομική<sup>6</sup>. Αν λοιπόν τα πράγματα είναι έτσι, ο τύπος που παρέχει ο «Πίναξ» δεν έχει, στη συγκεκριμένη περίπτωση, καμιά σημασία για να μελετήσουμε τις ορθογραφικές προτιμήσεις του ποιητή, αλλά τεκμηριώνει μονάχα ποιος είναι ο τρόπος γραφής που ο Κάλβος χρησιμοποιεί για να απευθυνθεί στον ξένο αναγνώστη. Κατά συνέπεια, η ποσοτική αναλογία στην οποία βασίζεται ο Βάσσης (4+1:2) γίνεται 4:2.

2. Οι παραπάνω παρατηρήσεις μάς βοηθούν να εξετάσουμε την ανάλογη περίπτωση του *κεῖ/ 'κεῖ*, περίπτωση που είναι ιδιαίτερα διδακτική για να εκτιμήσουμε την εκδοτική μέθοδο του Βάσσης, γιατί εμφανίζεται στη Λύρα μονάχα στην *Ωδή πρώτη*, που ο Βάσσης προσφέρει στην παράγραφο 5 ως «δείγμα εφαρμογής της νέας κριτικής έκδοσης». Ιδού τα σχετικά δεδομένα: I 29 και 35 'κεῖ K (καί «Πίναξ»): *κεῖ* G. Αντίθετα προς τη νόρμα που ακολουθείται συνήθως, να προτιμάται δηλαδή η γραφή του G, εδώ ο Βάσσης προτιμά τη γραφή του K. Σχετικά με τους λόγους αυτής της επιλογής μπορώ να κάνω δύο εικασίες. Πρώτη εικασία, για ποσοτικούς λόγους: αν προσθέσουμε K + «Πίναξ» έχουμε 'κεῖ 2+1: *κεῖ* 2. Πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε ότι μια αναλογία 3:2 είναι ικανή να δικαιολογήσει την απόρριψη του G; Θα επρόκειτο για μια απόφαση οπωσδήποτε τολμηρή, όχι μόνο —νομίζω— για ποσοτικούς λόγους, αλλά και γιατί τα δεδομένα που παρέχει το χειρόγραφο και εκείνα του τυπωμένου «Πίνακος» είναι δομικά ασυνάρμοστα και δεν μπορούν με κανένα τρόπο να γίνουν αντικείμενο προσθέσεων. Δεύτερη εικασία: γιατί ο Βάσσης θεωρεί τον τύπο του «Πίνακος» πιο αντιπροσωπευτικό από τον τύπο που εμφανίζεται στο κείμενο του G. Αν είναι έτσι, δεν μπορώ παρά να παραπέμψω

6. Ίσως θα μπορούσε επίσης να αντιλέξει κανείς ότι, αν και αυτή η εξήγηση μπορεί να ισχύει για τον τύπο 'ποῦ («'ποῦ c'est le même que ὀποῦ») και για τον τύπο 'κεῖ («'κεῖ, roug *ἐκεῖ*») ή για τον τύπο με' («με', abréviation de μετά»), δεν ισχύει για τον τύπο 'να, για τον οποίο ο «Πίναξ» δεν παρέχει καμιά 'ετυμολογική' αναφορά («'Na, particule qui régit le subjonctif»). Η εξήγηση αυτής της 'ασυνέπειας' είναι όμως απλή, διότι ο Κάλβος χρησιμοποιεί στη Λύρα τους ακέραιους τύπους ὀποῦ, ἐκεῖ και μετά (έστω μονάχα με αιτιατική), αλλά δε χρησιμοποιεί πουθενά τον τύπο ἵνα: γνωρίζει μονάχα 'να, ίσως ν' (και ίσως νά στα Λυρικά: βλ. σχετικά παράγραφο 3). Η αναφορά στον τύπο ἵνα (με μια διατύπωση όπως π.χ. «'να, roug ἵνα») θα αποτελούσε λοιπόν μια αφηρημένη πληροφορία, ίσως ενδιαφέρουσα αλλά αντιοικονομική, διότι ουσιαστικά είναι άχρηστη για τον αναγνώστη των Ωδών.

7. Γι' αυτά τα δεδομένα βασίζομαι στο *Γλωσσάριο* που επιμελήθηκε η Anna Gentilini στο παράρτημα της έκδοσης Pontani.

σε όσα παρατήρησα παραπάνω σχετικά με την (ανύπαρκτη ή ελάχιστη) σημασία του «Πίνακος» για την αποκατάσταση του κειμένου. Αν δεν υπάρχουν λοιπόν άλλες δικαιολογίες που μου διαφεύγουν, νομίζω ότι ο μελλοντικός εκδότης της νέας κριτικής έκδοσης θα έπρεπε να διατηρήσει στο κείμενο τον τύπο *κεῖ*. Ο Κάλβος στην έκδοση της Γενεύης γράφει *κεῖ*, και μόνο όταν απευθύνεται στους ξένους αναγνώστες για να εξηγήσει την προέλευση του τύπου αυτού χρησιμοποιεί τη μορφή *ῥκεῖ* («*ῥκεῖ*, roug *έκεῖ*»).

3. Σχετικά με το «επίμαχο» χωρίο της *Λύρας* VI 63: *ν' ἀποσπάσετε* που εξετάζεται στην παράγραφο 3.3.3, ο Βάσσης προτιμά τη διατήρηση του τύπου *ν'* για δυο λόγους: πρώτο, γιατί η διόρθωση του *ν'* (σε: *ῥν'*) θα δημιουργούσε έναν τύπο που «είναι δικό μας κατασκευάσμα και όχι του Κάλβου»; δεύτερο, γιατί ο τύπος *ν'* «εν τέλει δεν αποτελεί τρομακτική ασυνέπεια στο όλο ορθογραφικό σύστημα του μορίου *ῥνα* (οι ασυνέπειες άλλωστε δεν είναι άγνωστες στο καλβικό κείμενο)».

Αναρωτιέμαι: γιατί «δεν αποτελεί τρομακτική ασυνέπεια»; Κατά την άποψή μου ο τύπος αυτός δε θα ήταν «τρομακτικός» μόνο αν δεν ήταν μοναδικός, μόνο αν υπήρχε «στο όλο ορθογραφικό σύστημα του μορίου *ῥνα*» τουλάχιστο μια άλλη, ανάλογη περίπτωση παράλειψης της αρχικής αποστροφού (είναι ακριβώς η μοναδικότητα του φαινομένου που καθιστά «επίμαχο» την περίπτωση αυτή και την ξεχωρίζει π.χ. από εκείνη του τύπου *ῥποῦ* XIII 122). Αλλά, μια ανάλογη περίπτωση υπάρχει στα *Λυρικά* XI 93: *νά: κι όμως σ'* αυτήν την περίπτωση ο Βάσσης δέχεται τη διόρθωση του Pontani, δηλαδή τη συμμόρφωση του τύπου *νά* προς τον τύπο *ῥνα*<sup>8</sup>.

Αναρωτιέμαι: αν ο τύπος *νά* (XI 93) θεωρείται απαράδεκτος, γιατί το ίδιο δεν ισχύει για τον τύπο *ν'* (VI 63), δεδομένου ότι ουσιαστικά πρόκειται για την «ίδια» περίπτωση (*νά* → *ν'*); *ῥ*Η, καλύτερα, αντίστροφα: αφού η διατήρηση του τύπου *ν'* θεωρείται απαραίτητη, γιατί να μη διατηρήσουμε και τον τύπο *νά*, δεδομένου ότι οι δύο αυτές τρομακτικές ασυνέπειες γίνονται λιγότερο τρομακτικές αν διατηρηθούν και οι δύο;

4. Ένας από τους σκοπούς που προτίθεται να πραγματώσει η νέα έκδοση των Ωδών είναι η προσεχτική καταγραφή όλων των τύπων που παραδίδονται από το χειρόγραφο (K). Θα περιοριστώ να εξετάσω την εφαρμογή αυτής της αρχής για ό,τι αφορά στην αναγραφή των κεφαλαίων γραμμάτων. Θα βασιστώ κι εδώ στα δεδομένα που προκύπτουν από το εκδοτικό δείγμα της *ῥΩδῆς πρώτης*,

8. Ακριβέστερα: παρατηρεί ότι αυτή η διόρθωση-συμμόρφωση είναι «συνεπής προς την τρίτη αρχή του Pontani», αρχή με την οποία «δε θα είχε να διαφωνήσει κανείς» (βλ. παράγραφο 3.3.1).



δεδομένου ότι ο κατάλογος της παραγράφου 3.5 περιορίζεται στην καταγραφή των (κυριότερων περιπτώσεων) και δεν προσφέρει επομένως συστηματικά δεδομένα που είναι απαραίτητα για να καταλάβει κανείς την εκδοτική μέθοδο του Βάσσης<sup>9</sup>. Ιδού λοιπόν τα κεφαλαία του K που ο Βάσσης σημειώνει στο υπόμνημα κι εκείνα που σημειώνει ο Pontani:

Βάσσης	Pontani
7 Ἐχθαίρουσιν	ἐχθαίρουσιν
15 Εἰς	εἰς
17 Ὄταν	ὄταν
20 Πάντοτε	πάντοτε
40 Ἀλβιονεῖους	Ἀλβιονεῖους
45 Ἀμαλθεῖον	Ἀμαλθεῖον
46 αἰόλιον	Αἰόλιον
50 Ἐλευθερίας	Ἐλευθερίας
65 Ἀργυρᾶ	ἀργυρᾶ
71 Ἰώνιον	Ἰώνιον
73 Ἰώνιοι	Ἰώνιοι
85 Ἄνθος	ἄνθος
110 Ἐχθρῶν	ἐχθρῶν

Μια πρώτη παρατήρηση που μπορεί να κάνει κανείς είναι ότι ο Βάσσης παραλείπει τις εξής περιπτώσεις:

29 Κεῖ: πρβ. π.χ. 35 'κεῖ (στην ίδια σελίδα του χφ.), 51 Καί, 52 Κελτῶν.

68 Ὅ: πρβ. tit. Ὅ, 28 ὁ.

69 Αὐτοῦ: πρβ. 56 Αὐσονία (στην ίδια σελίδα).

112 Εἰς: πρβ. 106 Εἶσαι, 110 Ἐχθρῶν, 113 εἶναι, 115 εἰς (στην ίδια σελίδα).

113 Ὅ script. del.: όσο μπορώ να κρίνω απ' τη φωτογραφία.

Παρατηρώντας το χειρόγραφο έχει κανείς την εντύπωση ότι ο Κάλβος τείνει —έστω με ασυνέπειες— να γράφει με κεφαλαίο το αρκτικό γράμμα του πέμπτου στίχου, τάση που γενικά ο Βάσσης σέβεται (όλες οι περιπτώσεις που σημειώνει στο υπόμνημα —εκτός από τους στίχους 7, 17, 71, 73— αναφέρονται σε πέμπτους στίχους). Αλλ' αφού ο Βάσσης σημειώνει π.χ. 15 Εἰς και 20 Πάντοτε, γιατί δε σημειώνει στην ίδια σελίδα 25 Τῶν, όπου το κεφαλαίο δεν είναι λιγότερο φανερό;

9. Π.χ. ο Βάσσης σημειώνει «μὲ Κ: με' C» στα χωρία II 16 και III 18 και δε σημειώνει την ίδια περίπτωση στο II 23, έτσι ώστε αναρωτιέται κανείς αν αυτή η περίπτωση του ξέφυγε, ή διαβάστηκε διαφορετικά, ή δε θεωρήθηκε σημαντική.

Τέτοιες παραλείψεις προέρχονται βέβαια ως ένα σημείο από το γεγονός ότι, σε ό,τι αφορά στη χρήση των κεφαλαίων, η συμπεριφορά του χειρογράφου είναι κάποτε προβληματική. Είναι ακριβώς αυτός ο λόγος που εξηγεί και ίσως δικαιολογεί την απλουστευτική μέθοδο του Pontani: αφού σε ορισμένες περιπτώσεις δεν μπορούμε να ξεφύγουμε από την αμφιβολία, καλύτερα να σημειώσουμε τα κεφαλαία μονάχα στις περιπτώσεις όπου αυτά είναι και γραφικά φανερά και γραμματικά ή υφολογικά δικαιολογημένα (επίθετα που προέρχονται από κύρια ονόματα: *Ἀλβιονείους*, *Ἀμαλθεῖον*, *Ἰώνιον*· προσωποποίηση μιας αφηρημένης έννοιας: *Ἐλευθερίας*)<sup>10</sup>. Δε θέλω να υποστηρίξω μ' αυτό ότι η λύση του Pontani είναι η μόνη δυνατή (μια συστηματική εξέταση του χειρογράφου θα μπορούσε να οδηγήσει και σε διαφορετικές λύσεις· εξάλλου τίποτε δεν εμποδίζει τον εκδότη να εκφράσει στο υπόμνημα τις αμφιβολίες του): θέλω μονάχα να πω ότι η λύση του Pontani έχει τουλάχιστον το πλεονέκτημα να είναι συνεπής, ενώ εκείνη του Βάσση λύνει μερικά προβλήματα για να δημιουργήσει κάποια άλλα.

5. «Κύριο μέλημα μιας νέας κριτικής έκδοσης των Ωδών —γράφει ο Βάσσης στην παράγραφο 4.2— θα αποτελέσει η πιστή αναπαραγωγή της editio princeps κάθε συλλογής, με ελάχιστες τροποποιήσεις». Και στην υποσημείωση 31 προσθέτει: «Δεν αποτελεί σχήμα λόγου η έκφραση *πιστή αναπαραγωγή*. Μια νέα κριτική έκδοση θα μείνει *απόλυτα πιστή* στην εκάστοτε μορφή της editio princeps. Γι' αυτό άλλωστε θα διατηρηθεί η βαρεία πριν από κόμμα, ενώ αντίθετα διατηρείται η οξεία πριν από άνω τελεία, κατά τη συνήθεια πάντα του ποιητή. Επίσης το αρκτικό γράμμα κάθε Ωδής της συλλογής της *Λύρας* θα είναι άτονο και μεγαλύτερο σε διαστάσεις, ακριβώς όπως το θέλησε η καλαισθησία του ποιητή στην έκδοση της Γενεύης. Το ίδιο ισχύει και για τη θέση του πέμπτου στίχου κάθε στροφής».

Σε γενικές γραμμές, δε θα είχε να διαφωνήσει κανείς με την παραπάνω αρχή· στην πραγματικότητα όμως δημιουργούνται μερικές αμφιβολίες. Αν θεωρηθεί σημαντική π.χ. η θέση του πέμπτου στίχου, θα πρέπει να θεωρηθούν εξίσου σημαντικά και άλλα στοιχεία: π.χ. το ότι η κάθε σελίδα περιέχει τρεις στροφές, π.χ. η τυπογραφική διακόσμηση στην αρχή της κάθε Ωδής και ιδιαίτερα τα σχεδιογραφήματα που εμφανίζονται στο εξώφυλλο και στο εσώφυλλο (ο Σταυρός επί Ημισελήνου και η λύρα περιβαλλομένη υπό στεφάνου δάφνης) που αποτελούν μια «εικονική» ouverture της συλλογής με πρόδηλη ση-

10. Όσο για το 46 *Α/αἰόλιον*, η γραφή μου φαίνεται κάπως προβληματική. Ανάλογη αμφιβολία μου δημιουργούν περιπτώσεις όπως π.χ. 32 *Π/παρνάσαι*, 80 *Θ/θαλάσσια*, 92 *Ε/έλαφρά*.

μασιολογική και συμβολική λειτουργία. Σχετικά μ' αυτό το πρόβλημα έχω να κάνω μια διευκρίνιση που ίσως δεν είναι αυτονόητη. Ο λόγος που πρέπει να οδηγήσει τον εκδότη προς την «πιστή αναπαραγωγή» του κειμένου δεν είναι μόνο και δεν είναι τόσο ο σεβασμός της «καλαισθησίας του ποιητή», όσο ο σεβασμός του επιπέδου της εικόνας του ποιητικού κειμένου, το οποίο παράγει, όπως ξέρουμε, πολλαπλές σημασιολογικές πληροφορίες. Η θέση του κειμένου μέσα στη σελίδα, η μορφή των γραμμμάτων και το ίδιο το τυπογραφικό λευκό δημιουργούν σημασίες. Με άλλα λόγια: η εικόνα του ποιητικού κειμένου δεν έχει (μονάχα) μια διακοσμητική (επικουρική) λειτουργία, αλλ' έχει μια σημασιολογική λειτουργία. Από αυτή την πλευρά, αν ο εκδότης νομίζει ότι η διατήρηση των «εικονικών» στοιχείων έχει αξιοπρόσεχτη σημασία, η πιο ευθύγραμμη λύση θα ήταν μια πανομοιότυπη (φωτογραφική) επανέκδοση της *editionis principis*, συνοδευόμενη από ένα κριτικό παράρτημα που να αναφέρει τις παραλλαγές του K, τις διορθώσεις του ποιητή ( $G^{cr}$ ,  $G^{cr2}$ ) και τις ενδεχόμενες προτάσεις του εκδότη. Αν όμως ο εκδότης νομίζει ότι μια τέτοια λύση είναι αφηρημένη και πρακτικά ακατόρθωτη, ότι τα μειονεκτήματα υπερβαίνουν τα πλεονεκτήματα, ότι εν τέλει η φιλολογία ασχολείται με τις «πρωτεύουσες» κι όχι με τις «δευτερεύουσες» σημασίες, τότε γιατί να μην ακολουθήσει απλώς το κριτήριο του Pontani; Να παραμελήσει δηλαδή τα «εικονικά» στοιχεία (αντί να προσπαθήσει μια αναπαραγωγή που θα μείνει πάντα αναγκαστικά μερική)<sup>11</sup> και να περιοριστεί στην αποκατάσταση του κειμένου, αποκατάσταση που αποτελεί άλλωστε και το μόνο σκοπό μιας κριτικής έκδοσης.

Υπερασπίζοντας αυτή τη λύση του Pontani, δεν έχω βέβαια την απαίτηση να προτείνω μια λύση απόλυτα αναμφισβήτητη. Λέγει ο Paul Maas ότι «Wer sich fürchtet, einen unsicheren Text zu geben, wird besser tun, sich nur mit Autographa zu beschäftigen»<sup>12</sup>. Κι όμως, ακόμη κι εκείνος που περιορίζει την έρευνά του σε αυτόγραφα χειρόγραφα, ή στην έκδοση (με αυτόγραφε διορθώσεις) της *Λύρας*, δεν μπορεί πάντοτε να εξορκίζει το φόβο. Κατά κάποιον τρόπο είναι πιο εύκολο να διορθώσεις ένα φθαρμένο χωρίο ή να διαλέξεις ανάμεσα σε διάφορες παραλλαγές απόγραφων χειρογράφων ενός αρχαίου κειμένου, παρά να επεμβαίνεις σ' ένα τυπωμένο κείμενο που ο συγγραφέας επιμελήθηκε και διόρθωσε προσωπικά. Τι δικαιώματα έχουμε να διορθώσουμε μια αβλεψία

11. Νομίζω πως δεν μπορούμε να δικαιολογήσουμε μια τέτοια λύση με την παρατήρηση ότι μια μερική ή ατελής αναπαραγωγή είναι καλύτερη από μια μη αναπαραγωγή. Όχι μόνο γιατί μια εν μέρει αναπαραγωγή του «εικονικού» επιπέδου είναι συνήθως παραμορφωτική, αλλά και γιατί η αρχή της (πρακτικά ακατόρθωτης) «απόλυτης πιστότητας» του Βάσση θα κινδύνευε να εισαγάγει λαθραία την επικίνδυνη και τελικά απαράδεκτη ιδέα ότι μια κριτική έκδοση μπορεί να υποκαθιστά την *editionem principem*.

12. P. Maas, *Textkritik*, Leipzig, Teubner, 1950, σ. 13.

(εκείνο που εμείς νομίζουμε 'αβλεψία'), ν' αποφασίσουμε δηλαδή με τρόπο μονοσήμαντο ποια είναι η θέληση του συγγραφέα (θέληση που μπορεί κάλλιστα να είναι και αντιφατική); Μ' αυτό δε θέλω να υποστηρίξω ότι μια κριτική έκδοση του Κάλβου «απόλυτα ικανοποιητική» είναι κάτι το αδύνατο· θέλω να πω ότι το πρόβλημα μιας τέτοιας έκδοσης δεν είναι μονάχα γλωσσικό και ιστορικό, είναι και ποιητικό. Με άλλα λόγια: προϋποθέτει ανάμεσα στ' άλλα και την αντιμετώπιση των νευραλγικών σχέσεων μεταξύ δύο επιστημών, της φιλολογίας και της ποιητικής. Νομίζω ότι δε θα ήταν άτοπο ο μελλοντικός εκδότης να ασχοληθεί και μ' αυτό το ζήτημα μεθόδου, έτσι ώστε να «ξαναστηθεί», όπως υπόσχεται ο ζήλος της αξιόλογης και εμπερίστατωμένης πρότασής του, «το οικοδόμημα των Ωδών πλησιέστερα προς τη θέληση του ποιητή».

Università di Padova

MASSIMO PERI

## ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ\*

Διαβάζοντας το βιβλίο του G. Bonelli, *I motivi profondi della poesia lucreziana* (Collection Latomus, 186), Bruxelles 1984, σ. 333.\*\*

Ο Λουκρήτιος έζησε και έγραψε τα έξι βιβλία τού *Περί Φύσεως* στο πρώτο μισό της πρώτης προχριστιανικής εκατονταετίας. Αν κατά την αρχαιότητα διέσχισε την Αδριατική, τότε, περίπου σαν τον μελαγχολικό Τίβουλλο, έμεινε κατάκοιτος στη Φαιακία ως τα 1915. Τη χρονιά αυτή αποσπάσματα από το έπος του είδαν για πρώτη φορά, όσο ξέρω, το ελληνικό φως σε μετάφραση του Κωνσταντίνου Θεοτόκη. Στον τελευταίο οφείλουμε τη μετάφραση ολόκληρου του Λουκρήτιου —και η έκδοση ολόκληρης της μετάφρασης δεν έχει γίνει ακόμη. Το χειρόγραφο του, που για κάμποσα χρόνια ελάνθανε, κείται μέγα μεγαλωστί στην Εθνική Βιβλιοθήκη<sup>1</sup>.

Το φιλοσοφικό-διδασκτικό —όπως συνήθως χαρακτηρίζεται— *Περί Φύσεως* είναι, από μια άποψη, η ποιητική μετενσάρκωση του Επίκουρου στη Ρώμη. Μεταφυτευμένα στον Κήπο, τα άτομα του Λεύκιππου και του Δημόκριτου ευδοκίμησαν με τροπικό σφρίγος: οι πρώτες και αδιαίρετες μονάδες του Σύμπαντος, τα άτομα, πέφτουν σαν ανέμη βροχή μέσα στο άπειρο κενό· κατά την πτώση τους συγκρούονται και συμπλέκονται ποικιλότροπα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ατομικών συνθέσεων· ατομική σύνθεση είναι και ο κόσμος μας και άπειροι κόσμοι σαν τον δικό μας· κάθε ατομική σύνθεση υπόκειται στην απώλεια ατόμων και συνεπώς στη φθορά· ατομική σύνθεση είναι όχι μό-

\* Στο μονοτονικό ντεμπούτο του ο υποφαινόμενος προσήλθε με μέτρια ευλάβεια και μετριότερες γνώσεις. Το πρόβλημα διέγινωσε ο αναπλ. καθ. Γ. Κεχαγιόγλου, ο οποίος έκανε και γενικότερα χρήσιμες υποδείξεις, υπογραμμίζοντας τις κινδυνωδέστερες από τις εκφραστικές ακροβασίες. Ανάλογες ευχαριστίες οφείλονται στον καθ. Ν. Κονομή, ο οποίος και επέσυρε την προσοχή μου στη μελέτη του Bonelli. Ένα άλλο χρέος καταγράφεται στην υποσ. 18 της σελ. 372.

\*\* Η αμφισημία της λέξης 'ατομικός' ισχύει μόνο για τον τίτλο· σε όλες τις άλλες περιπτώσεις έχει μόνο την τεχνική-φιλοσοφική σημασία της. Ένα άλλο επίθετο που επανέρχεται συχνά στα παρακάτω, το 'αισθησιακός', πρέπει να αποσυσχετισθεί —όχι πάντα με την ίδια αυστηρότητα— από τους ιδιαισθητικούς της κοινής χρήσης του· έχει και αυτό την τεχνική-φιλοσοφική του αιχμή.

1. Οι πληροφορίες μου προέρχονται από την ανακοίνωση του καθηγητή Κ. Χ. Γρόλλιου στο Γ' Πανιώνιο Συνέδριο (βλ. Πρακτικά, Αθήνα 1969, σ. 9-15, κυρίως 11-12), καθώς και από το άρθρο του ίδιου 'Το μεταφραστικό έργο του Κωνσταντίνου Θεοτόκη' στη *Νέα Εστία* 94 (1973), τευχ. 1115, σ. 311-12. Στο ίδιο τεύχος, σ. 323-51, έχει τυπωθεί, με επιμέλεια του Κ. Χ. Γρόλλιου, ολόκληρη η μετάφραση του δεύτερου βιβλίου τού *Περί Φύσεως* από τον Θεοτόκη.

νο το ανθρώπινο σώμα αλλά και η ψυχή, η οποία αποτελείται από δύο μέρη: ένα κατανεμημένο σε όλο το σώμα και υπεύθυνο για τις αισθήσεις· κι ένα άλλο συγκεντρωμένο στο στήθος, αρμόδιο για τη σκέψη, τα όνειρα, τη θέληση και τα συναισθήματα· σκέψη και αίσθηση οφείλονται στις ατομικές κινήσεις.

Αν οι ατομικές συνθέσεις (κόσμος, σώμα, ψυχή) είναι φθαρτές, το κεφάλαιο της μεταθανάτιας περιπέτειας και η εσχατολογική φιλολογία πρέπει να τερματισθούν. Θεοί υπάρχουν· είναι ανθρωπόμορφα όντα αποτελούμενα από άκρωρς εκλεπτυσμένα άτομα, κατοικούν στα μεσοδιαστήματα των κόσμων (intermundia), αρνούνται ανάμιξη στα εσωτερικά της ανθρωπότητας, δεν προνοούν για τίποτε, συνιστούν μνημεία άπονίας και άταραξίας (κορυφαία Επικούρεια ιδανικά) και, φυσικά, απαξιώνουν να επιβραβεύσουν, να τιμωρήσουν ή να συγχωρήσουν. Η Επικούρεια φιλοσοφία είναι αγχολυτικό και ηρεμιστικό παρασκευάσμα που ενδείκνυται επί προλήψεων, δεισιδαιμονιών, φόβου θανάτου και μεταθανάτιων επιπλοκών. Ο Λουκρήτιος την προσέφερε στους Ρωμαίους σε ποιητική συσκευασία των έξι βιβλίων που δύσκολα θα ευχαριστούσε τον Έλληνα μέντορά του. Ο μύστης του Κήπου ήθελε τις λέξεις διαφανείς, όχι ποιητικά θαμπές, και ο Ρωμαίος αναζήτησε προηγούμενα στους φιλοσοφικούς εξαμέτρους του Παρμενίδη και του Εμπεδοκλή, στη *Θεογονία* του Ησίοδου, πιθανώς στα *Aratea* του Κικέρωνα και στον *Επίχαρμο* του Έννιου.

Τα έξι βιβλία του *Περί Φύσεως* πηγαίνουν ζευγαρωτά: στο πρώτο και δεύτερο περιγράφονται τα άτομα και το κενό, οι κινήσεις και οι ποικιλίες των ατόμων και οι συνέπειές τους για τις ατομικές συνθέσεις —η άλφα-βήτα του όλου συστήματος. Στο τρίτο και τέταρτο έχουμε την υλική σύσταση της ψυχής: αίσθηση, σκέψη, ψυχολογικές δραστηριότητες ερμηνεύονται ως αποτέλεσμα των κινήσεων των ατόμων. Στο πέμπτο και έκτο διαβάζουμε για τον κόσμο μας, τον σχηματισμό και τη θνητότητά του, την εξέλιξη της ανθρώπινης ζωής και του πολιτισμού κι ένα σωρό φαινόμενα, επίγεια και ουράνια: μαγνήτες και ρινίσματα, αστροπελέκια και ηφαίστεια, σεισμούς, καταποντισμούς και λοιμούς, όπως της Αθήνας του 430 π.Χ., που δίνει στο έργο τη ζοφερή και απροσδόκητη κατακλείδα του.

Ο Guido Bonelli θέλει να ερευνήσει το ποιητικό αίσθημα (sentimento poetico) που συνέχει και ενορχηστρώνει όλα αυτά τα θέματα στους 8.200 τόσους δακτυλικούς εξαμέτρους του ποιήματος. Η μέθοδός του, παρουσιασμένη με σαφήνεια σε μια εκτεταμένη εισαγωγή (σ. 5-21), είναι η αισθητική-υφολογική ανάλυση. Για την αισθητική κριτική του Β. μορφή και περιεχόμενο αποτελούν οργανική σύνθεση, όχι άθροισμα. Είναι προτιμότερο να σέβεται κανείς όσους τιμούν τις εύσαρκες λέξεις σε βάρος των ιδεών, αλλά άριστο είναι να βλέπει τη μορφή ως φορέα κάποιου συγκεκριμένου περιεχομένου και το περιεχόμενο ως συνέπεια μορφοποίησης, όπως κάνει ο Β. Όσοι δεν υποπτεύ-

ονται ακόμη μαθαίνουν από την πρώτη υποσημείωση του Β. ότι βρισκόμαστε στη σφαίρα επιρροής του Benedetto Croce. Αλλά στην πραγματικότητα ο συγγραφέας δηλώνει την προσωπική του μαθητεία και το φανερό του χρέος. Η αισθητική κριτική δεν αποτελεί εφαρμογή του εσωτερικού κανονισμού μιας συγκεκριμένης κριτικής σχολής· συντελείται αυτόματα κάθε φορά που η ανάλυση εγγίζει την ποιητική ουσία. Και στο βιβλίο του αυτό και σε άλλες εργασίες του ο Β. φαίνεται να υπαινίσσεται την ανάγκη να είναι παρόν το σπανιότατο πουλί: ο αυθεντικός κριτικός, όχι το κοινό και πολυάριθμο είδος του τεχνικά καταρτισμένου χειρώνακτα που άλλο δεν έχει να προσκομίσει στην ποίηση από την αυτάρεσκη πεποίθηση του επαγγελματία. 'Όχι βέβαια ότι προτρέπει σε ιμπρεσιονιστικές εκτροπές η αισθητική κριτική· αυτή θέλει να κρατιέται μέσα στις συντεταγμένες του κειμένου και ακολουθεί το φαντασιακό του οδοιπορικό χωρίς να ενδίδει στο προσωπικό καπρίτσιο. Ρητά απορρίπτει ο Β. τον ιστορικισμό —επίκαιρη πολεμική, νομίζω, αν θυμηθεί κανείς ότι υπάρχουν μέλη της κλασικής κοινότητας που βλέπουν στην 'ελληνιστική' Αυγούστεια ποίηση ένα *supplementum* στο *Monumentum Ancyranum*— *et tout le reste est littérature!* Βέβαια για τον Λουκρήτιο το θέμα δεν είναι η ιστορία αλλά η φιλοσοφία: ποια είναι η περιεκτικότητα του Λουκρήτιου σε Επίκουρο; Το ερώτημα είναι παραδοσιακό και αιθαλές. Οι μελετητές του ποιητή αστρονομίζονται, γυρεύουν τρόπους να απομονώσουν το φιλοσοφικό-δογματικό ίζημα, να καταδείξουν τους Επικούρειους κρυστάλλους και να αναδείξουν τη Λουκρήτεια ποιητική ουσία. Η φιλοδοξία είναι θεμιτή, μόνο που στη συγκεκριμένη περίπτωση η ευσυνείδητη σχολαστικότητα και η αναλυτική επιμονή θα ξενίσουν όσους ενστερνίζονται την άποψη του Β. (σ. 13) ότι 'στην ποίηση του Λουκρήτιου βρίσκεται το Λουκρήτειο αίσθημα, όχι η σκέψη του Επικούρου'. Ναι, ο Λουκρήτιος ερέθισε και δίδαξε! Αλλά ο Β. συλλαμβάνει τη δική του *lettura estetica* ως ριζικά διαφορετική από την *lettura intellettualistica*: ο αποκλειστικά διανοητικός ή διανοούμενος μελετητής σπάνια βρίσκει πρόσβαση στο ποιητικό αίσθημα. Ο 'Έλληνας αναγνώστης έχει μια καλή ευκαιρία να υποπτευθεί ότι στη χώρα του ο όρος 'διανοούμενος' χρησιμοποιείται συχνά με καταχρηστικό και παραπλανητικό τρόπο.

Απροθυμία για πρόσβαση στο ποιητικό αίσθημα (ή αδυναμία, ή μεταμφιεσμένη σε απροθυμία αδυναμία) μάθαμε να περιμένουμε από τους μηχανικούς της ρητορικής και, κυρίως, της νεο-ρητορικής. Ο Β. θέλει να μελετήσει τη φόρμα για να εκτιμήσει το εναποτεθειμένο σ' αυτήν ποιητικό αίσθημα, και καλά κάνει που εξορκίζει προγραμματικά τα καθαρόαιμα του στρουκτουραλισμού και της σημειολογίας. Η φορά της προσέγγισής του είναι κεντρομόλος, το κριτικό του βλέμμα αποσπάται από την περιφέρεια των κοινωνικών-πολιτικών συγκυριών και εστιάζεται στον ευαισθησιακό πυρήνα του ποιητικού κειμένου, στα μοτίβα βάθους, στις ζωτικές του εικόνες (σ. 9). Πρόκειται για κριτικό

μονισμό που είναι υπεύθυνος τόσο για την ευσύνοπτη ομοιογένεια του βιβλίου όσο και για την δια γυμνού οφθαλμού ορατή επικάλυψη ανάμεσα στα κεφάλαιά του: I. Δημιουργικότητα της φύσης και συνολική θέαση των όντων (*Creatività della natura e visione totalizzante delle cose*). II. Λουκρήτειος διαφωτισμός (*Illuminismo lucreziano*). III. Φόβος και αναγκαιότητα του θανάτου (*Timore e necessità della morte*). IV. Κοσμική καταστροφή και άπειρο σύμπαν (*Catastrofe cosmica e universo infinito*). V. Η ανασφάλεια του ανθρώπου μέσα στον κόσμο (*La precarietà dell'uomo nel mondo*). VI. Θρησκευτική φαινομενολογία (*Fenomenologia religiosa*). VII. Η ευπάθεια της ζωής. Σκληρότητα και ένστικτο (*Vulnerabilità del vitale. Crudeltà e istinto*). VIII. Ο λοιμός των Αθηνών (*La peste di Atene*). IX. Νοσταλγία για το πρωτόγονο (*Nostalgia primitivistica*).

I. Η γενετήσια δύναμη της φύσης γοητεύει τον Λουκρήτιο, και ο Β. ανιχνεύει την πρώτη σύσπαση του ποιητικού του αισθήματος στους εύρωστους ρυθμούς και στις εικόνες του προοιμιακού και διάσημου Ύμνου στην Αφροδίτη (1.1-49): έκρηξη της σεξουαλικότητας σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της πανίδας και της χλωρίδας (σχεδόν ένα ερωτικό stampede), καλειδοσκοπική εναλλαγή τοπίων, ένα είδος κοσμικής στύσης. Η φιλοσοφική δόξα (τα άτομα είναι άφθαρτα —διαρροή ατόμων εδώ αντισταθμίζεται με προσθήκη ατόμων εκεί) αισθηματοποιείται στο όραμα μιας ανεξάντλητης Φύσης-πίδακα που αναβλύζει συνεχώς νέες μορφές ζωής. Αυτή είναι η πρώτη —και ίσως η διθυραμβικότερη— από τις πολλές περιπτώσεις όπου ο ποιητής συνθέτει εκστατικός τον παιάνα του για ένα φυσικό τοπίο από το οποίο έχει εξαλειφθεί η ανθρώπινη παρουσία. Αυτό θα έπρεπε να το πραγματευτεί με μεγαλύτερη έμφαση ο Β.

II. Ο Λουκρήτειος υλισμός αποτελεί γνωστική μέθοδο και ανιχνευτή φυσικών νόμων. Στον πρωθιερέα αυτού του υλισμού είναι αφιερωμένα τα προοίμια του πρώτου, τρίτου, πέμπτου και έκτου βιβλίου. Στο πρώτο από αυτά ο Επίκουρος, εγγεγραμμένος ως *Graius homo* στον μυθικό-επικό χώρο, είναι ο απτόητος αντίπαλος της *religio*. Στον Λουκρήτιο ο όρος παραπέμπει σταθερά στην ευτελή και παράλογη δεισιδαιμονία. Ο Β. σταματάει, όπως θα περίμενε κανείς, στην εικόνα των στίχων 1.62-65, όπου το τέρας *religio* σκιάζει από τα μέρη του ουρανού τη σκυφή, αδιαφώτιστη ανθρωπότητα. Ο ζόφος της παράστασης υποβαστάζεται αριστουργηματικά από σπονδειακούς ρυθμούς (είναι άραγε δυσανάλογο να ανακαλέσει κανείς στη μνήμη τον Baudelaire; — *Quand le ciel bas et lourd pèse comme un couvercle / Sur l'esprit gemissant...*). Μια αρχαϊζουσα και πέρα για πέρα Λουκρήτεια παρήχηση εξηγεί την απόδραση από την ειρκτή της θρησκοληψίας στις αχανείς εκτάσεις του ατομικού σύμπαντος (*extra / processit longe flammantia moenia mundi*, 72-3) και του ορθολογισμού: *invida vis animi* (72). Η νικηφόρα πορεία κορυφώνεται στην κα-



θαίρεση της religio. Ο Λουκρήτειος ουρανός, εδώ και σ' ολόκληρο το έπος, επηρεάζεται είτε από το χαμηλό βαρομετρικό της θρησκευτικής νευρώσης είτε από τις υψηλές πιέσεις του ατομικού αθεϊσμού.

Πόσο κακό μπορεί να κάνει η πρώτη θα το εκτιμήσουμε στους στίχους 1.80-101. Εδώ, στην αναπαράσταση του εν Αυλίδι φόνου, η θεοσεβής πλάνη κατηγορείται για ιδιάζοντως ειδεχθές έγκλημα: τα παραφερνάλια της τελετής (ταινίες, ιερείς, βωμός) προβάλλονται ως τα πειστήριά του. Για τη θρησκευτική πράξη συντάσσεται εγκληματολογική-ιατροδικαστική έκθεση. Η παρθένα Ιφιγένεια αιμορραγεί, αλλ' όχι με τον τρόπο που της έταξαν. Η εξίσωση Γάμος-Θάνατος, τις λεκτικές αμφισημίες της οποίας εύστοχα σημειώνει ο Β. (sublata... manibus, deductast, 95-6), θα κέρδιζε σε σαφήνεια αν ο αναγνώστης ενθαρρυνόταν να παρακολουθήσει την επίμονη παρουσία της στα επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας<sup>2</sup>. Δεισιδαίμονες και αδιαφώτιστοι, θρησκομανείς και εκβαρβαρωμένοι δολοφονούν την Ιφιγένεια στο βωμό του αδιάφορου θεού: tantum religio potuit suadere malorum (101). Αυτή η θρησκεία δεν είναι μηχανισμός κοινωνικής καταπίεσης: είναι καθολική ναρκοληψία. Ο Λουκρήτιος δεν στηλιτεύει ως Μαρξ αλλά ως Βολταίρος. Συμφωνούμε απόλυτα —και θα περιμέναμε από τον Β. να διευκρινίσει ότι, καθώς δείχνουν χωρία όπως το 1.80-101, η διαφωτιστική στρατηγική του ποιητή προσδοκά πολύ περισσότερα από την επέλαση του συμπτωνωμένου πάθους παρά από τους τακτικούς ελιγμούς του ορθού λόγου.

III. Το διάφραγμα ανάμεσα στην επιχειρηματολογική-αναλυτική γραφή και στο 'παθητικόν' (μια διάκριση για την οποία έχει πει σημαντικά πράγματα ο E. J. Kenney<sup>3</sup>) είναι ορατό, όχι όμως τέτοιο που να απαγορεύει τη διαπίδυση. Πουθενά δεν είναι τόσο ισχυρός ο πειρασμός να παραβλέψει κανείς αυτόν τον χαρακτήρα της Λουκρήτειας ποίησης, όσο στο τρίτο βιβλίο, όπου η δογματική των στίχων 94-829 (η ψυχή, συνθεμένη από άτομα, είναι υλική (94-416) και συνεπώς θνητή (417-829)) ακολουθείται στους στίχους 830-1094 από μια μακρόσυρτη, στεντόρεια συναισθηματική έκκληση: Nil igitur mors est ad nos neque pertinet hylum, 'ο θάνατος δεν μας αφορά'. Δεν είναι εξακριβωμένο πόσους έπεισε ο Λουκρήτιος, ούτε είναι βέβαιο αν έπεισε ποτέ ο ίδιος τον εαυτό του. Το φάσμα του 'Αντι-Λουκρήτιου μέσα στον ίδιο τον Λουκρήτιο' στοιχειώνει ακόμα τις κόγχες και τις υποσημειώσεις της σχετικής φιλολογίας, και δεν είμαι καθόλου βέβαιος ότι πρέπει να κατευασθεί εντελώς. Ο λόγος

2. Βλ. π.χ. τα 7.182, 711, 712: η κλασική εμφάνιση του μοτίβου στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, 810 κ.ε.

3. Βλ. E. J. Kenney, *Lucretius. De Rerum Natura, Book III*, Cambridge 1971, σ. 14 κ.ε.

για τον οποίο ο Β. θέλει να το ξορκίσει ολωσδιόλου· δεν είναι και πολύ δεσμευτικός· ο Λουκρήτιος, γράφει, ακόμη και όταν φαίνεται να ασθμαίνει κάτω από το βάρος του Todesangst, αποδέχεται ατενώς και ασκαρδαμυκτί το τελειοτικό της προσωπικής του κατάρρευσης.

Nil igitur mors... η ζωή σαν αμυδρός σπινθήρας στο σκοτεινό αχανές της αναισθησίας. Τι είναι ο ορυμαγδός και η κλαγγή των Καρχηδονιακών ορδών για τον σύγχρονο του Λουκρήτιου; (Θυμάμαι τώρα τον Ξέρξη του Byron: And ships, by thousands, lay below, / And men in nations; —all were his! / He counted them at break of day — / And when the sun set where were they?) Τίποτε, γιατί τότε ήταν αγέννητος, αναισθητός και ατάραχος, όπως ακριβώς θα είναι μετά. Ενδιαφέρουσα σκέψη, αβέβαιο επιχείρημα: ο τρόπος με τον οποίο είσαι ανάλλητος προς τη Γερμανική Κατοχή είναι ένα πράγμα· το πρόβλημα της μελλοντικής σου αναληψίας είναι ένα άλλο. Με γλαφυρότητα και διεισδυτικότητα αναλύει ο Β. τους στίχους 870-893, όπου αποκρούεται σαρκαστικά ο άλογος φόβος για βαριές, μετά θάνατον, σωματικές κακώσεις, και τους 894-911, όπου ο ποιητής συγκαταβαίνει σε μια ανθρώπινη συγκίνηση για τον θάνατο προσώπων κοντινών και αγαπημένων. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι ολόκληρο το δεύτερο μέρος του τρίτου βιβλίου είναι από τα 'υπαρξιακότερα' κείμενα της κλασικής λογοτεχνίας, και μια από τις εστίες του υπαρξιακού στοχασμού, το *taedium vitae*, διαφαίνεται στους στίχους 1053-75. Σκεφτόμαστε, μαζί με τον Β., τα τέσσερα μπωντλαιρικά 'Spleen', τον Leopardi και κυρίως το *Sein und Zeit* του Heidegger: γιατί ο Λουκρήτιος μελετά τον θάνατο και ποθεί να ψηλαφήσει με τους όρους του υλιστικού ορθολογισμού την εσωτερικότητα των πραγμάτων, όπως το θέλει ο υπαρξισμός με τις φαινομενολογικές-μεταφυσικές αναλύσεις του.

IV. Μελετά τον θάνατο των ανθρώπων αλλά και των πραγμάτων, του κόσμου. Τα άπειρα άτομα στο άπειρο κενό δεν ανέχονται τίποτε να παραμείνει άφθαρτο, η διηνεκής καταρροή και οι συμπλοκές τους συνιστούν τον ισόνομο κύκλο φθοράς και γένεσης: ατομομαζώματα, ατομοσκορπίσματα! Ο κόσμος μας δημιουργήθηκε, καταπονείται και τελικά θα καταστραφεί· ο ατομικός υλισμός αναθεματίζει την ιδέα και την ελπίδα της αιώνιας αφθαρσίας του. Ο πανδαμάτωρ χρόνος ασκείται πάνω στους γρανίτες της αντοχής (βράχοι και μέταλλα, 5.306-317) με εκείνη την κραταιά και δυσσιώνη Λουκρήτεια παρήχηση: *validas aevi viris*. Σε διαστάσεις άπειρο × αχανές οι πίνακες του Λουκρήτιου υποβάλλουν δέος ανάλογο με εκείνο που ένιωθε ο Bergson για την ανένη βροχή των ατόμων στο άπειρο, ή ο Pascal για τη σιγή του στερεώματος· και ο Β. είναι προσφύεστατος ξεναγός: εδώ η Ατλαντίδα ανθρώπων γενιών και αρχαίων πολιτειών —Αμαζόνιοι διογκωμένοι από βιβλικές βροχές κατακλύζουν ανθηρές μητροπόλεις— προσέξτε την παρατακτική διάταξη των περιγραφικών

στοιχείων, τον συντακτικό παραλληλισμό, τη σχέση της νοηματικής και μετρικής ενότητας (5.338-50): εκεί τα κυκλώπεια τείχη του κόσμου, ο επιθανάτιος τριγμός, η περιδίνηση και η καταβαράθρωσή τους στο απύθμενο χάος: τιτανικές ποσότητες εχθρικής ενέργειας που εκτοξεύονται από τις εσχατιές του σύμπαντος για να διασαλεύσουν το ανθρώπινο ενδιαίτημα —καθυστερείστε στην αισθητική άρθρωση της εικόνας, στις δυναμικές προοπτικές της (5.351-79). Όσοι συνάντησαν τον συγγρ. σε προηγούμενα ποιήματά του γνωρίζουν ότι δεν κατοπτρεύει το κλασικό πεδίο με τα απλανή γυάλινα μάτια μιας Αρχαιογνωσίας χωρίς καινά δαιμόνια: γιατί, λοιπόν, δεν κάνει έκκληση στον πλούσιο οπτικό ερεθισμό του σημερινού αναγνώστη; Η σύντονος *ἀγρυπνίη* του Λουκρήτιου κάτω από το έναστρο αρχιτέλαγος συντηρούσε μια φαντασία που νόμιμα θα την παραβάσουμε με την τεχνολογική πανουργία των Χολυγουντιανών διαστημικών θεαμάτων· η Μ. Hubbard λέει ότι το καλύτερο παράλληλο για την οπτική φαντασία του Βιργίλιου είναι το *κινηματογραφικό υπερθέαμα*<sup>4</sup>.

Το αξίωμα της πολλαπλότητας των κόσμων εξάγεται αβίαστα από το θεμελιακό δόγμα της Επικουρείας Φυσικής (2.1048 κ.ε.). Η αντίθετη άποψη (υπάρχει μόνο ένας κόσμος, ο δικός μας) έχει ανθρωποκεντρικές συνέπειες, υποδηλώνει ένα βαθμό Θείας Πρόνοιας και προσκρούει πάνω στη μηχανική τυχειότητα της δημιουργίας. Ταυτόχρονα όμως αποκαλύπτει την κοσμική κλειστοφοβία του ποιητή, όπως φαίνεται καθαρά στο 1.951 κ.ε. (βλ. Β., 124 κ.ε.). Το φανταστικό άλμα εις μήκος και εις ύψος πρέπει να είναι άνευ εμποδίων, απρόσκοπτο μέσα στην ευδία ενός σύμπαντος απαλλαγμένου από τα νέφη και νεφελώματα της θεϊκής παρουσίας. Το Λουκρήτιο έπος διδάσκει τη διανοητική ηδονή της επιστημονικής διά-γνωσης του κόσμου και θέλει να αναδείξει το μεγαλείο της ελευθερίας του νου προ(σ)καλώντας τον στην εκστατική θέαση του ατομικού σύμπαντος: ναι, αλλά ο άλτης προσγειώνεται με μια διαβρωτική αμφιβολία: αυτό το ίδιο το 'ελευθερωτέον', ο άνθρωπος, μολύνει την καθαρότητα της κοσμικής περιπέτειας, γιατί είναι πλάσμα ελάχιστο και ακροσφαλές. Αυτή η αμφισημία, που ο Β. ανιχνεύει στη συναισθηματική καμπύλη των στίχων 5.1122-1143, καρφώνει την καρδιά του *Περί Φύσεως*. Βλέπω ότι ο Β. έχει βάλει το δάχτυλο στον τύπο του ήλου αλλά δεν είμαι βέβαιος ότι βλέπει συνολικά τις συνέπειες για τον σφυγμό του έργου. Στον Λουκρήτιο η επική ωδή στην κοσμική χαρά συσκοτίζεται από τον κομμό για το ανθρώπινο πεπρωμένο. Πρέπει να στοχαστούμε πιο δυνατά πάνω σ' αυτό (βλ. παρακάτω, σελ. 374), γιατί κάπου εδώ ίσως να ελλοχεύει το φάσμα ενός άλλου, πολύ πιο πραγματικού, Αντι-Λουκρήτιου.

4. Βλ. Μ. Hubbard, *Propertius*, London 1974, σ. 164.

V. Ο Επίκουρος απέρριψε την τελεολογική και ανθρωποκεντρική αντίληψη της δημιουργίας βασισμένος στη μηχανική τυχαιότητα που δομεί και αποδομεί τους ατομικούς ομίλους, και με φόντο την ιερατική νωχέλεια των αμέτοχων θεών. Αναπόδραστο συμπέρασμα: η αλλοτριότητα του κόσμου και το επισφαλές της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα σ' αυτόν. Ο Λουκρήτιος βρίσκει εδώ αφετηρία για μνημειώδεις ποιητικές πτήσεις, και στη διάρκεια της μνημειωδέστερης από αυτές (5.110-234) καταγίνεται με τον βομβαρδισμό μιας θεμελιακής παραμυθίας: ακόμη κι αν δεν γνωρίζαμε την Ατομική Φυσική, θα έπρεπε να είμαστε βέβαιοι ότι *nequaquam nobis divinitus esse paratam / naturam rerum: tanta stat praedita culpa* (5.198-9) 'ότι κανείς θεός δεν έκαμε για χάρη μας τον κόσμο: ένα σωρό σφάλματα τον βαραίνουν'. Στους επόμενους είκοσι στίχους, θάλασσες, βουνά, σκοτεινά ρουμάνια, βράχοι, εκτεταμένα τενάγη και αδάμαστα θηρία συρρικνώνουν και ναρκοθετούν τον ανθρώπινο ζωτικό χώρο: γεωπονία και ματαιοπονία, μετεωρολογικές ακρότητες δρέπουν τους καρπούς καθώς οι άνθρωποι έχουν κιάλας απλώσει το χέρι: *labor improbus vincitur*. Αυτή είναι η *natura matrigna* του Leopardi, η φύση ως μητριά. Βρισκόμαστε λεύγες μακριά από τον Wordsworth, και από την Ελύτεια σύμπνοια φύσης και ανθρώπου. Το χωρίο κλιμακώνεται στην εικόνα του ανυπεράσπιστου νεογέννητου (222-34), και εδώ ο Β. ρίχνει άπλετο το φως του αισθητικού προβολέα. Το βρέφος εκβράζεται από τη μήτρα, όπως ο ναυαγός από τη θάλασσα, στην ερημική παραλία της ζωής, κάτω από έναν πελιδνό ουρανό:... *ut saevis proiectus ab undis / navita, nudus humi iacet, infans, indigus omni / vitali auxilio...* Η φρασεολογία είναι επική, η πινελιά θυμίζει Delacroix, η γεύση της απαισιοδοξίας και της τραγικότητας είναι αυθεντικά Λουκρήτεια. Εδώ κι εκεί στο βιβλίο ο Β. δείχνει πειστικά πώς ο ποιητής υπερβαίνει τα δεδομένα του Επικούρειου υλιστικού ορθολογισμού προς την κατεύθυνση του υπαρξισμού. Το 'γιατί' της ύπαρξης, που δεν φαίνεται να απασχολεί τον Επίκουρο, θέτει σε οδυνηρή δοκιμασία την ορθολογική αυταρέσκεια και αυτάρκεια του Ρωμαίου ποιητή. 'Άλλο ένα άλμα από το εφαλτήριο του υπερφιάλου υλισμού, άλλη μια προσγείωση στον στίβο των μεταφυσικών ερωτημάτων. Ο Β., που ξέρει τους Ρωμαιοκαθολικούς κριτικούς καλύτερα από εμάς, μπορεί να έχει δίκαιο όταν αντιτείνει ότι η απαισιοδοξία του ποιητή είναι ορθολογική-αθεϊστική και όχι θρησκευτική-μυστικιστική: αλλ' όπως και αν έχει το πράγμα, είναι σαφές ότι ο άνθρωπινα-υπαρξιακά εμπλεκόμενος Ρωμαίος ποιητής διαθλά τον αποστασιοποιημένο Έλληνα φιλόσοφο.

VI. Για τον Λουκρήτιο η θρησκεία είναι ευήθης και κακοήθης νεοπλασία που πρωτοεμφανίζεται στους κόλπους των μεγάλων πόλεων για να κάνει στη συνέχεια οικουμενική μετάσταση (5.1161-1168). Σε μια ευθύβολη παράγραφο (σ. 178) ο Β. σημειώνει την αισθησιακή, πρόθυμη εμπλοκή του ποιητή στην

απεικόνιση, σε πελώρια κλίμακα, μαζικών θρησκευτικών εκδηλώσεων: ο θρίαμβος της αισθητικής χαράς πάνω στη βιοθεωρία και τα φιλοσοφικά φρονήματα (και ποιος πιστεύει ότι ο Flaubert απέφραζε τα ρουθούνια του όσο ήταν εκτεθειμένος στη δυσσομία των bourgeois της *Madame Bovary*;). Το ίδιο ισχύει και για την περιγραφή των θεών στους αμέσως επόμενους στίχους. Τα είδωλα των θεών (πρόκειται, σύμφωνα με την Επικούρεια διδασκαλία, για απορροή ατόμων από το θεϊκό σώμα) ταξιδεύουν από τα μετακόσμια ως την ανέφελη αθωότητα των πρώτων ανθρώπων που σάστιζαν με το εύρωστο κάλλος και τον αγέρωχο ήχο τους. Τον ίδιο θαυμασμό προκαλούσαν η συστηματικότητα και η δύναμη των ουρανίων φαινομένων. Αλλά χωρίς την ατομική σοφία ο θαυμασμός αλλοιώθηκε σε φόβο και ο φόβος έφερε το πρώτο θρησκευτικό σκίρτημα (5.1169-1240). Έτσι, κάποια στιγμή οι άνθρωποι αυτομόλησαν στην κηδεμονία των θεών, υποθηκεύοντας το μέλλον των επιγόνων. Προφανώς, ο Λουκρήτιος λυπάται γιατί μπροστά στην ατομική αμεροληψία της τροπόσφαιρας (5.1193-4) η ανθρωπότητα, αντί να υψώσει το αλεξικέρανο του ορθού λόγου, ύψωσε τα χέρια σε θρησκευτική ικεσία. Στο στόχαστρο της περιλάλητης και ιοβόλου σάτιράς του θα βρούμε αγέρωχους βασιλιάδες (*regesque superbi*, 1222) και πελαγωμένους ναυάρχους με ελεφαντοφόρα (*cum vis... venti / induperatorem classis super aequora verrit / cum... legionibus... atque elephantis*, 1226-8). Ο αρχαϊκός τύπος του *imperator*, που ξεδιπλώνεται βαρύγδουπος ως την πενθημιμερή τομή του 1227, παραπέμπει με θαυμάσια οικονομία σ' ένα είδος *miles gloriosus*, που νικημένος κατά κράτος από τα φυσικά στοιχεία εκλιπαρεί μάταια τη συμμαχία των θεών. Κι ανάμεσα στις αρετές αυτού του βιβλίου είναι το ισχυρό ένστικτο με το οποίο ο συγγραφέας του κατευθύνει το βλέμμα μας σε τέτοιες ζωτικές λεπτομέρειες του Λουκρήτιου εγχειρήματος.

Η ζέση με την οποία ο ποιητής διαπομπεύει τους μεγιστάνες της εξουσίας, εμφανίζοντας την ιδιοτελή θρησκοληψία τους σε στιγμές έσχατου κινδύνου, σίγουρα δεν είναι άσχετη —πρέπει να συμφωνήσει κανείς με τον Β.— με την Επικούρεια καλλιέργεια ενός απολιτικού, ιδιωτικού *otium*. Αλλά η σαρκαστική διάθεση κοπάζει όταν το θύμα είναι αυτή η θλιβερή και άτυχη ανθρωπότητα στο σύνολό της: Ο *genus infelix humanum* (1194). Ο ποιητής-φιλόσοφος κατά βάθος γνωρίζει ότι η παράλογη προσφυγή στη θεότητα είναι συμφυής με το εύρωτο της ανθρώπινης ύπαρξης: η πελατεία των θεών είναι εξασφαλισμένη. Χωρίς να τροχοπεδεί τη διαφωτιστική του ορμή, αυτή η συνειδητοποίηση κάνει τον ρασιοναλισμό του απαισιόδοξο: κι όπως, σε μια ευδόκιμη αντίθεση, το θέλει ο Β.: προκρίνει ως άθεος τη λογική στάση απαισιοδοξίας παρά ως θρησκευόμενος την άλογη στάση της ελπίδας.

VII. Τον άνθρωπο απειλεί όχι μόνο ο αλλότριος κόσμος στον οποίο ζει αλλά και η ευπάθεια της βιολογικής του υποδομής. Αν όμως το Λουκρήτιο

τηλεσκόπιο, στραμμένο προς τον κόσμο, είναι αιτία τρισεγγιστής ευφροσύνης, το μικροσκόπιο, εστιασμένο στους βιολογικούς ιστούς, προκαλεί έντονη αποστροφή. Κατά την άποψή μας, ο Β. δεν έχει ψαύσει αποφασιστικά το γάγγλιο της Λουκρήτειας ευαισθησίας που επιτρέπει αυτήν την πόλωση ανάμεσα στο κοσμικό και το ανθρώπινο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στο κεφάλαιο αυτό δεν έχει σταθεί με επιτυχία στους κόμβους εκείνους του *Peri Φύσεως* που προδίδουν τον ανθρωπολογικό-βιολογικό πεσιμισμό του ποιητή. Δεν ξέρω άλλον κλασικό συγγραφέα που να έχει δει τη βιολογική διαδικασία ως εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στο έλκος και τη φθίση: στον Λουκρήτιο η ικμάδα γίνεται πύο. Τη συμπτωματολογία της ζώης-νόσου μπορούμε να παρακολουθήσουμε κυρίως στο τρίτο βιβλίο, και ο Β. φωτίζει πειστικά και πολύπλευρα χωρία όπως το 3.152-60, 445-58, 459-509, όπου —θα τονίσουμε το παράδοξο και πάλι— είναι η βδελυγμία για το περιεχόμενο που οιστρηλατεί τη μορφοποίησή του.

Πιο έκδηλη είναι αυτή η κατάσταση στους στίχους 3.642-63, που εμφανίζουν τη σωματική ευπάθεια σε μια αλληλουχία πολεμικών σκηνών. Δρεπανηφόρα άρματα ακρωτηριάζουν τυφλά και αδιάκριτα, λυσσαλέοι μαχητές επιμένουν στην έφοδό τους, ξεχνώντας τις επιθανάτιες συσπάσεις των αποκομμένων άκρων τους —νεκροτομικός σουρρεαλισμός που αποκορυφώνεται στη φρικαλέα εικόνα του κατατεμαχισμένου ερπετού: η σύνταξη παρακολουθεί τις κομματιασμένες σπείρες και τη 'δάκνουρον' αγωνία του θανάτου: *ipsam seque retro partem petere ore priorem / vulneris ardenti, ut morsu premat, icta dolore*. (3.662-3). Δεν χρειάζονται περισσότερα σχόλια, αλλά σε όποιον επιμένει συνιστώ θερμά τη σελ. 236 του Β.

Όλα αυτά τα χωρία προβάλλουν το ευάλωτο της συζυγίας ψυχής και σώματος. Δεν διαφωνούμε σ' αυτό με τον Β., αλλά αφού η φιλοδοξία του είναι να καταδυθεί ως τα μοτίβα βάθους, μπορούμε εδώ να θέσουμε το ζήτημα μιας άλλης διάστασης που εκ πρώτης όψεως λανθάνει: στην περιγραφή καταστάσεων λιποθυμίας, νοσηρού ληθάργου, στις ωμότητες των στίχων 3.642-63 που είδαμε μόλις πιο πάνω, και ακόμη στο 5.982-99 (ο ανυπεράσπιστος πρωτόγονος σφαδάζει στα σαγόνια του θηρίου, *nina videns nino sepeliri viscera busto* —κονσέρτο για ν με πλούσιες συναισθησιακές προοπτικές, καθώς βογγητά, βρυχηθμοί και βοή φαίνονται να αντηχούν στο χάσμα του ζωντανού τάφου), ο Λουκρήτιος δείχνει να ενδιαφέρεται για το μεταίχιμο ζωής και θανάτου, αίσθησης και αναισθησίας, με τρόπο που θυμίζει την αισθησιακή υπέρβαση των στίχων 3.879-93, όπου η ποιητική φορά, αντίρροπη προς το υλιστικό επιχείρημα, πιστώνει το σώμα με συνείδηση της μεταθανάτιας κακοποίησής του. Πέρα από τις πλούσιες περιγραφικές δυνατότητες, η πρόθυμη αυτή καθυστέρηση στο 'μεταίχιμο' έχει μια υπαρξιακή πυκνότητα —νομίζω αρκετά διακεκριμένη για να φέρει στο νου τον Edgar Allan Poe του *The Facts in the*

*Case of M. Valdemar.*

Όχι μόνο το ανοχήρωτο της βιολογικής ζωής αλλά και οι εκρήξεις των ενστίκτων της τροφοδοτούν τον ανθρωπολογικό πεσιμισμό του ποιητή και οι εκρήξεις αυτές παρουσιάζονται σε πελώριες ελαιογραφίες τιτανικής βίας και αιματηρής παράκρουσης. Παρατηρούμε, μαζί με τον Β., το 5.1297-1340: στρατιώτες-δαμαστές θέλουν να εξαπολύσουν μαινόμενα λιοντάρια εναντίον των αντιπάλων μάταια, γιατί τα λιοντάρια και τα πυρηνικά όπλα έχουν το εξής κοινό: χρησιμοποιημένα μαζικά, εξολοθρεύουν σκοπευτή και στόχο μαζί. Καλόγνωμοι μελετητές ανακαλύπτουν σ' αυτούς τους στίχους τον συγγραφέα επιστημονικής φαντασίας: άλλοι συνοφρυώθηκαν μπροστά στην πιθανότητα να έχει γραφτεί το *Περί Φύσεως* όχι μόνο στα ξέφωτα της Λουκρήτειας παράνοιας, όπως το θέλει η γνωστή ιστοριούλα, αλλά και μέσα στα σύδεντρά της. Μπορούμε να διασκεδάσουμε με το ανέκδοτο, αρκεί στην περίπτωση αυτή (όπως και στη λιτανεία της Κυβέλης, στο 2.600 κ.ε., που εξετάζει ο Β.) να βλέπουμε πόσο αιχμηρό παριστάνει τον χάλυβα των ενστίκτων η ποιητική ιδιοφυΐα.

Τα ίδια ένστικτα προκαλούν τα όνειρα των στίχων 4.962-1029 και την ονειρώξη που ακολουθεί στους επόμενους επτά στίχους: ο σφριγηλός έφηβος κλιμακώνεται σε μονήρη οργασμό και 'ματώνει' τα ενδύματά του. 'Αιμάτωση-εκσπερμάτωση' είναι αναγνωρισμένη μεταφορά στη Λατινική Γραμματεία, και διερωτάται κανείς γιατί ο Β. απαξιώνει να κάνει τις σχετικές υπομνήσεις<sup>5</sup>. Το χωρίο μάς μεταβιβάζει αριστουργηματικά στη διαπρεπή ενότητα των στίχων 4.1037-1120. Θέμα, ο έρωτας: καθήκον, η χημική του ανάλυση. Ο Λουκρήτιος παίρνει το ρομαντικό μάγμα των Ελληνιστικών ερωτογραφημάτων και του Κάτουλλου, και το εξαχνώνει. Ο έρωτας, λέει, δεν είναι αυτό· ο έρωτας είναι, σε τελευταία ανάλυση, ζήτημα ενστίκτων και εκκρίσεων: amor-umor, όπερ έδει δείξει —η ρομαντική ποίηση δυο-τριών αιώνων μέσα σε δοκιμαστικό σωλήνα. Ο Επίκουρος σκιαζόταν από την ιδέα της ταραχής του ερωτικού πάθους και μακάριζε όσους αναρριχήθηκαν στα όρη της Αφροδίτης χωρίς μοιραία ατυχήματα. Ο Λατίνος μαθητής του είναι λιγότερο κινδυνολόγος —με την προϋπόθεση ότι η κατανόηση της γενετήσιας υγρασίας θα γίνεται κάθε φορά σε διαφορετική

5. Ο σεξουαλικός συμβολισμός των (αιχμηρών, κυρίως) όπλων είναι δεδομένος στην αρχαιότητα, και εικόνες (όπως αυτή του 4.1045-51 του *Περί Φύσεως*) που προϋποθέτουν αυτή την αναλογία δείχνουν τις συνέπειες της 'σύραξης' (συνήθως πρόκειται για 'μονομαχία') σε αποχρώσεις λευκού και ερυθρού. Για τον Ρωμαίο αναγνώστη η αναλογία 'αίμα-σπέρμα' είναι οικεία με έναν τρόπο που σήμερα εμείς δυσκολευόμαστε να κατανοήσουμε. Για το όλο ζήτημα βλ. το πρόσφατο και συστηματικότερο βιβλίο του J. N. Adams, *The Latin sexual vocabulary*, London 1982, σ. 19 κ.ε. και 157-9.

κατεύθυνση (... et iacere umorem collectum in corpora quaeque / nec retinere, semel conversum unius amore... (1065-6)· δηλαδή, *ἀρόσιμοι πασῶν εἰσὶν γύαι*. Ναι, αλλά τι είδους προφυλακτικό μέτρο είναι αυτή η πολυγαμία; Η ερωτική υποχονδρία του Λουκρήτιου ξεδιπλώνεται πανηγυρικά στα σημεία εκείνα όπου το ερωτικό ζευγάρι επιχειρεί την ακόρεστη αλληλοδιείσδυση και όπου τα σώματα γίνονται συγκοινωνούντα δοχεία σιέλου και σπέρματος —στην οργανική ακμή του ενστίκτου. Αυτό το ωμό κράτος των ενστίκτων είναι που εξάπτει τη Λουκρήτεια βδελυγμία, και είναι δύσκολο να δει κανείς πώς θα μπορούσε να απουσιάζει ακόμη και από την επιπόλαιη γυναικοθηρία που προτείνεται στο 1065-6. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι για τον Λουκρήτιο η ερωτική ορμή συνιστά παθολογική κατάσταση. Εδώ ο Β. είναι σαφέστατος· αυτό που δεν εξάγεται από τη μελέτη του είναι ότι γι' αυτόν τον ποιητή ο ιχώρ της κοσμικής διέγερσης των στίχων 1.1 κ.ε. (βλ. παραπάνω σελ. 359) και ο λύθρος της ανθρώπινης συνουσίας είναι τόσο διαφορετικά πράγματα που η παθολογική αυτή κατάσταση είναι ουσιαστικά ανίατη.

VIII. Αν τα συντομότερα παραδείγματα του κεφαλαίου VII αποκάλυψαν τις αδυναμίες της βιολογικής μηχανής, η μακρά περιγραφή του Αθηναϊκού λοιμού του 430 π.Χ. (6.1138-1286) δείχνει την τέλεια απορρύθμισή της. Είναι γνωστό ότι το χωρίο αποτελεί ένα είδος ποιητικής παράφρασης της Θουκυδίδειας αφήγησης (2.47-53), γεγονός που εξηγεί και την κλινική αντικειμενικότητα με την οποία αποδίδεται η κατάσταση. Τα θύματα του λοιμού, εξόφθαλμα και σπληνικά σκέλεθρα που σέρνονται ως τα ιερά των απόντων θεών, θα μπορούσαν να δώσουν στον ποιητή άνετη λαβή για αντιθρησκευτική χλεύη. Πέρα από το φευγαλέο θρόισμα των στίχων 1276-7 (*nec iam religio divum nec numina magni / pendebantur enim: praesens dolor exsuperabat*), τίποτε τέτοιο δεν συμβαίνει. Δεν νομίζω ότι η εξήγηση βρίσκεται αποκλειστικά στο Θουκυδίδειο προηγούμενο. Αν εδώ δεν αναφέρεται το υπαρξιακό ερώτημα ή απουσιάζει το αντιθρησκευτικό επιχείρημα, είναι ίσως επειδή ο Λουκρήτιος κινήθηκε από καθαρά αισθητικά ελατήρια, (το ίδιο συμβαίνει π.χ. με την περιγραφή της λατρείας της Κυβέλης στο 2.600 κ.ε. —και εδώ ο Β. είναι πραγματικά εύστοχος), από καθαρά περιγραφική έφεση, προς τη συμπτωματολογία μιας περιβόητης επιδημίας που του επέτρεπε να κινήσει τον χρωστήρα του σ' όλο το φάσμα των αισθησιακών αποχρώσεων. Καθώς διαβάζω τις δύο εκδοχές, σκέφτομαι αν θα προτιμούσα την ανταπόκριση για τον Αρμαγεδόνα της Επόμενης Μέρας (του *Day After* ή της πρώτης πυρηνικής αυγής) από τον Έλληνα ή τον Ρωμαίο —και κλίνω αποφασιστικά προς τον δεύτερο.

IX. Παράλληλος με τον ανθρωπολογικό-βιολογικό, ο ιστορικός-κοινωνικός πεσιμισμός διατρέχει το Λουκρήτειο έργο. Στην ιστορική περίοδο και στις εξελιγμένες κοινωνίες εκτράφηκαν κυρίως η θρησκεία και οι εμφύλιες διαμάχες



(5.1105-1245). Στο στατιστικό διάγραμμα του *Περί Φύσεως* η τεχνολογική ανιούσα εμφανίζει την ηθική κατιούσα. Καθόλου παράξενο που ο ποιητής αυτός νοσταλγεί τη *novitas mundi* των στίχων 5.780 κ.ε. —ένα στιλπνό, παρθενικό έαρ που —αλλοίμονο— διακόρευσε η ανθρώπινη παρουσία. 'Το μυστικό ιδεώδες του Λουκρήτιου είναι η απόλυτη μοναξιά στο μέσο μιας άγριας, παρθενικής φύσης'<sup>6</sup>. Γιατί 'μυστικό'; Ποιος ποιητής πόθησε με περισσότερη παρηρησία έναν κόσμο χωρίς το ανθρώπινο στίγμα, ή, έστω, κατοικημένο στην πρώτη του άνοιξη από μυθώδεις, ρωμαλέους και αθώους πρωτόγονους; Ο *sauvage noble* του Λουκρήτιου είναι αποτέλεσμα της μυθικής μεγέθυνσης του ιστορικού *homunculus*, ελεύθερος από θρησκευτική νεύρωση και βιοτικό άγχος. Το καθόλου μυστικό ιδεώδες έχει, όπως σωστά σημειώνει ο Β., αναγνωρίσιμη συγγένεια με την Ηθική των Επικουρείων και των Κυνικών, αλλά το υψηλό 'πάθος' με το οποίο διασαλπίζεται στο πέμπτο, κυρίως, βιβλίο πηγάζει από τα βαθύτερα στρώματα της ιδιοσυγκρασίας του ποιητή.

Μελέτες που θέλουν να διαγνώσουν το *ποιητικό αίσθημα* κινδυνεύουν ανά πάσα στιγμή να εξοκειλουν στα αβαθή του ιμπρεσιονισμού κανέναν κλασικός φιλόλογος που σέβεται τον εαυτό του δεν θα κατηγορούσε τον Β. για ανεπάρκεια τέτοιου είδους. Η ωκεανογράφηση των μοτίβων βάθους στο *Περί Φύσεως* δεν έγινε από ερασιτέχνη δύτη, ασκημένο να κρατεί την αναπνοή και το μαχαίρι στο στόμα, αλλά από επαγγελματία με ειδικό σκάφανδρο. Οι εξάρσεις του ποιητικού λόγου εντοπίζονται με ισχυρό ένστικτο, η δομή του περιγράφεται με σαφήνεια, οι λεπτές νοηματικές αποχρώσεις συλλαμβάνονται με λεπταίσθητη διεισδυτικότητα, η σχέση ανάμεσα στη ρυθμική στίξη του εξαμέτρου και τις νοηματικές ενότητες, καθώς και η βαρύνουσα σημασία της μετρικής τομής, ανιχνεύονται με τρόπο που προωθεί την εκτίμηση και διευκολύνει τη διείσδυση του αναγνώστη· κι ακόμη, η τόσο ιδιόρρυθμα Λουκρήτεια διαχείριση των λατινικών φθόγγων ερμηνεύεται ως οργανικό μέρος της προσπάθειας του ποιητή (τα δείγματα αφθονούν· απομονώνω τις συζητήσεις στις σελ. 51, 56, 154, 159 κ.ε., 183 κ.ε., 194, 210, 239 κ.ε., 272 κ.ε., 297).

'Όποιος δεν μαγνητίζεται από τις εικόνες του Λουκρήτιου δύσκολα θα βρει πρόσβαση στην ποίησή του. Και ο Β. γνωρίζει ότι το ποιητικό αίσθημα που θέλει να ψάψει τείνει να πυρακτώνεται στις εικόνες. Τα ίδια φρονεί και ο D. West<sup>7</sup>: όσοι γνωρίζουν το χυμώδες βιβλιαράκι του και όσοι έχουν ενωτισθεί την αισθησιακή λεπτολογία του γλαφυρού του ιδιώματος ίσως να βρουν τον Β.

6. Τα λόγια είναι του L. Perelli, και ο Β. (σ. 302) συμφωνεί απόλυτα.

7. Βλ. D. West, *The imagery and poetry of Lucretius*, Edinburgh 1969.

κάπως αδρότερο, δεν μπορούν όμως να τον κρίνουν λιγότερο διαφωτιστικό. Όταν ο Β. υπομνηματίζει τα σημεία εκείνα όπου οπτικοποιούνται τα μοτίβα βάθους, έχει πάντα κάτι σημαντικό να εισηγηθεί.

Το ποίημα εξακτινώνεται από το ευαισθησιακό κέντρο του δημιουργού του και αφού πρόκειται για τον Λουκρήτιο, είναι ίσως πρόσφορο να διακινδυνεύσει κανείς μια δραστικότερη μεταφορά: το ποίημα είναι προϊόν συμμετρικής και ισόνομης διαστολής που ακολουθεί την πρωταρχική έκρηξη (το big bang όπως θα έλεγαν οι αστροφυσικοί) της ευαισθησίας του δημιουργού. Θαρρώ πως την ίδια συμμετρία και ισονομία έχει στο μυαλό του ο Β. όταν διαπιστώνει ότι στο *Περί Φύσεως* υπάρχει διάχυτη μια ομοιογενής (ενοποιητική) ποιητική ατμόσφαιρα ('circola ... un' atmosfera poetica unitaria', σ. 12). Με τη μελέτη των *μοτίβων βάθους* ο Β. έθεσε τον εαυτό του σε αποκαλυπτική τροχιά γύρω από αυτό ακριβώς το ευαισθησιακό κέντρο του *Περί Φύσεως*. Τα πορίσματα είναι σημαντικά και αφορούν άμεσα την cause célèbre της Λουκρήτειας φιλολογίας: εννοώ τις αποχρώσεις και εμφάσεις που έχουν κατά καιρούς ποικίλει τον Αντι-Λουκρήτιο.

Θα αρκεστούμε σε ένα απλό διάγραμμα: το 1869 ο H. Patin διατύπωσε για πρώτη φορά τη θεωρία του για έναν Λουκρήτιο ενδόμυχα ανικανοποίητο από την Επικούρεια φιλοσοφία και σε ζωτικά σημεία απροσηλύτιστο<sup>8</sup>. Σε πείσμα του εγγενούς πεσιμισμού της υλιστικής φιλοσοφίας του Επίκουρου, για τον Patin, όπως και για τον σύγχρονό του Martha<sup>9</sup>, ο Λουκρήτιος προσδοκά αμυδρά κάποιο είδος 'Πρόνοιας'. Το εικραμές στάθηκε κάμποσο εδώ —ως τα 1896, όταν ο μεγάλος θεράπων του ποιητή, ο C. Giussani, αντέστρεψε τους όρους, χρεώνοντας το *Περί Φύσεως* (όχι τον Επικουρισμό) με πεσιμισμό 'taloga leopardiano'<sup>10</sup>. Στα επόμενα χρόνια, όσοι αγαπούσαν τον διονυσιακό τους Λουκρήτιο πάσχισαν να τον απαγκιστρώσουν από τη συζυγία του με τον απολλώνειο φιλόσοφο —και σε μερικές περιπτώσεις τον έριξαν άθελά τους στην ψυχαναλυτική κλίνη. Η διάγνωση ήταν 'άγχος', 'malaise', 'μελαγχολία', 'ennui', 'κατάθλιψη', 'Todesangst' (για περισσότερα συμπτώματα βλ. και τους τίτλους μιας ενημερωμένης βιβλιογραφίας)<sup>11</sup>. Ο ποιητής αυτός πρέπει να πήρε τον Επικούρειο ελλέβορο σε υπερβολική δόση.

8. Βλ. H. Patin, 'Du poème de la nature. L'Antilucreèce chez Lucreèce' στο *Études sur la poésie latine*, I, Paris 1869, σ. 117-137. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι η θεωρία ήταν ήδη γνωστή σε όσους παρακολούθησαν τις παραδόσεις του Patin στη Σορβόνη το 1859-60.

9. Βλ. C. Martha, *Le poème de Lucreèce*, Paris 1867.

10. Βλ. C. Giussani, *T. Lucreti Cari de rerum natura libri sex*, Torino 1896-8 (ανατ. 1921-3), I, σ. xxiii.

11. Μια καλή ιχνογράφηση του πολυσυζητημένου αυτού προβλήματος προσφέρει η μεγάλη υποσημείωση του Β. στις σ. 72-75.

Κριτικοί με τέτοια ενδιαφέροντα συχνά αγνοούν ή λησμονούν να τραβήξουν τη γραμμή ανάμεσα στο κλινικό και το αισθητικό. Αυτό είναι το παράπονο του Β. (σ. 73, υποσ. 1), και θαρρώ ότι πρέπει να το συμμεριζόμαστε όλοι, εκτός, ίσως, από εκείνους που έχουν εγκύψει στην Μ. Bonaparte αλλά μπορούν ακόμη να θυμούνται ότι ο Edgar Allan Poe ήταν, εκτός από πελάτης του Freud, και Αμερικανός λογοτέχνης<sup>12</sup>. Υποπτεύομαι ότι το 'Ulalume' δεν γράφτηκε από 'σώφρονα' bourgeois της Νέας Αγγλίας, αλλά είμαι βέβαιος ότι συνιστά το μανιφέστο μιας προσωπικής αισθητικής. Αυτό ένωσε ο Baudelaire, αυτό ένωσε ο Mallarmé, αυτό ενδιαφέρει και τον κριτικό της λογοτεχνίας. Ο ψυχαναλυτικός καθετήρας —εργαλείο από διαφορετικό métier— πληροφορεί για άγχη, φοβίες και έμμονες ιδέες· ο μελετητής του λογοτεχνήματος παρατηρεί πώς ο ηδυσμένος λόγος, οι εικόνες και οι μεταφορές επιτελούν την των τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν. Δεν ολιγόρησε —και το παραδεχτήκαμε— σ' αυτό το καθήκον ο Β., αλλά αναρωτιέται κανείς αν παρέλειψε να καταλάβει πλεονεκτικές θέσεις από όπου το άνυσμα του ποιητικού αισθήματος του Λουκρήτιου φαίνεται, νομίζω, καλύτερα —και φαίνεται σε συνολικότερη προοπτική.

\*

«Είχε την οξεία και αιχμηρή αισθητηριακή συνείδηση των μεγάλων ποιητών. Οι αισθήσεις του ήταν οικείες με την υφή των πραγμάτων, την επιφάνειά τους —με κάθε είδους σχέδιο. Αισθανόταν καίρια το ημερήσιο δρομολόγιο της γης, την ανάπτυξη και τη φθορά, το ζωικό στοιχείο στον άνθρωπο, τη ζωτικότητα σε όλα τα πράγματα». Ο πανηγυρικός του Herbert Read για τον Λουκρήτιο έγινε προμετωπίδα στο δεύτερο κεφάλαιο του David West<sup>13</sup>: κοιταγμένος προσεκτικά φαίνεται να συμπυκνώνει την ουσία του βιβλίου του Β. 'Όλες, ή σχεδόν όλες, οι ποιητικές ιδιοφυίες εμφανίζουν αισθησιακή δεκτικότητα και εγρήγορση, αλλά η έμφαση στο αισθησιακό στοιχείο δεν αποτελεί sine qua non της αισθητικής κάθε περιόδου· και όταν τέτοια έμφαση γίνεται άρθρο του αισθητικού 'πιστεύω' μιας συγκεκριμένης περιόδου, τότε κοντά στους μεγαλοουργούς αισθησιάζονται και οι στιχουργοί.

Διάσημοι και άσημοι αισθητές συνωστίζονται κυρίως στο δεύτερο μισό του Ευρωπαϊκού 19ου αιώνα (στην Ευρωπαϊκή Décadence, θα πουν μερικοί), αλλά ο Β. γνωρίζει καλύτερα από κάθε άλλον την πραγματική ηλικία του Decadentismo· τοποθετεί, λοιπόν, την πρώτη έξαρση και θεωρητική έκφρασή του στην Ελληνιστική περίοδο, όταν ο 'πολίτης' γίνεται 'κοσμοπολίτης', αποθέτει την

12. Βλ. Μ. Bonaparte, *The life and works of Edgar Allan Poe* (αγγλ. μετάφραση του John Rodker), London 1949.

13. Βλ. D. West (ό.π., σ. 368, υποσ. 7), σ. 11.

έγνοια για τα κοινά και αρχίζει να θεραπεύει την προσωπική του ευαισθησία<sup>14</sup>. Δεν είναι μόνο Μαρξιστές, όπως ο Radtsig, που αποδίδουν την ανάφλεξη της ατομικότητας στο τρυφήλο και σεσοφισμένο περιβάλλον των ελληνοιστικών πόλεων<sup>15</sup>: το ελληνοιστικό άστυ εκτιμήθηκε με τον ίδιο τρόπο και από παραδοσιακούς ιστοριοδίφες. Στην κοιτίδα του μεγάλωσαν ποιητές με λεπταίσθητα οπτικά νεύρα και ισχυρές απτικές θηλές. Μαρτυρίες μπορεί κανείς να ιχνηλατήσει ακόμη και στα σπαράγματα των Καλλιμάχειων *Αιτίων*, στην *Έκάλη* (βλ. απ. 260.63 κ.ε. Pfeiffer), στον *Ύμνο Είς λουτρά της Παλλάδος* (κυρίως 70 κ.ε.), στα *Ειδύλλια* του Θεόκριτου (*passim* *ἐκφράσεις*, *Θαλύσια* 135 κ.ε., *Συρακόσια* ἢ *Ἄδωνιάζουσαι* 112 κ.ε.), και ακόμη σε κομμάτια του Απολλώνιου του Ρόδιου (π.χ. 1.219-23, 3.755-9, 4.125-6), όπου το παιχνιδίσμα του φωτός αποδίδεται, όπως παρατήρησε ο T. B. L. Webster, 'με το μάτι του ζωγράφου'. Καμιά άλλη περίοδος δεν υπηρέτησε την ποιητική *ἐνάργειαν* (αυτό που ο Λογγίνος προτιμούσε να ονομάζει *φαντασία*) με τόση ζέση και συστηματικότητα. Ποτέ άλλοτε δεν γειτόνεψαν τόσο *εὐφαντασίοι*. Τα Λατινικά *ισοδύναμα* (και τα περισσότερα μπορούμε να τα συλλέξουμε άνετα στον Κοϊντιλιανό) είναι: *demonstratio*, *evidentia*, *illustratio*, *visio*, *sub oculos subiectio*<sup>16</sup>. Τέτοιες φιλοδοξίες ταξίδεψαν μαζί με τον Καλλίμαχο στη Ρώμη —και από τέτοιες φιλοδοξίες διακατέχονταν, μετά τον Έννιο, λίγο-πολύ όλοι οι Ρωμαίοι ποιητές. Το *Περί Φύσεως* είναι αποτέλεσμα της γονιμοποίησης του Λουκρήτειου *ingenium* από την ελληνοιστική *ars*. Και όμως για πολλά χρό-

14. Αναφέρομαι στην, κατά την προσωπική μου αντίληψη, σημαντικότερη μελέτη του Bonelli, *Decadentismo antico e moderno*, Torino 1979, με τον επεξηγηματικό υπότιτλο: *un confronto fra l'estetismo alessandrino e l'esperienza poetica contemporanea*. Μελέτες που συσχετίζουν την αλεξανδρινή αισθητική με την ποιητική εμπειρία του δεύτερου μισού του 19ου ή με τον 'Μοντερνισμό' των αρχών του 20ου αιώνα δεν βρίσκονται υπεράνω πάσης υποψίας για τους νηφάλιους 'απομονωτιστές' της κλασικής φιλολογίας. Είναι κι αυτό μια στάση, νιώθεται —και δικαιολογείται όταν ο ερασιτεχνισμός σε τέτοια συγκριτικά εγχειρήματα κυμαίνεται σε επικίνδυνα υψηλές τιμές. Αλλά πρώτον: δεν είναι όλοι τους ερασιτέχνες (οπωσδήποτε όχι ο Β. και οπωσδήποτε όχι ο Ε. Howald, *Das Wesen der lateinischen Dichtung*, Erlenbach-Zurich 1948), και δεύτερον: είναι ή δεν είναι αλήθεια ότι στα τελευταία τριάντα-σαράντα χρόνια οι μελετητές του σύγχρονου λογοτεχνικού χώρου άνοιξαν νέες προοπτικές για την κατανόηση και εκτίμηση των κλασικών κειμένων;

15. Βλ. J. K. Newman, *Augustus and the New Poetry*, *Collection Latomus* LXXXVIII, σ. 43 κ.ε.

16. Πολύ διαφωτιστικός πάνω σ' αυτά τα ζητήματα ο G. Williams, *Tradition and originality in Roman poetry*, Oxford 1968, σ. 634-81, κυρίως 650-73. Μεμονωμένες παρατηρήσεις για το θέμα βρίσκονται σκόρπιες σε μονογραφίες, ιστορίες της λογοτεχνίας και άρθρα. Μια σχετικά πρόσφατη και συστηματικότερη πραγμάτευση υπάρχει στον F. Cairns, *Tibullus A Hellenistic Poet at Rome*, Cambridge 1979, σ. 1-35 και *passim*.

νια οι μελετητές φαντάζονταν αυτόν τον ποιητή αποτραβηγμένο σε απόκρημνη σκίτη στις πλαγιές του Ελικώνα, ingenio maximum, arte rudem, 'μαινόμενον' αλλ' όχι 'σοφόν'. 'Ήταν ένα είδος idée reçue ότι 'Lucretius steht ausser Beziehung zu der hellenistischen Poesie', που θα πει: καμιά σχέση με την ελληνιστική ποίηση. Η ρήση είναι από το *Hellenistische Dichtung* του 1924· όσα φέρνει ο Wilamowitz δεν τα φέρνει ο χρόνος όλος...

Μερικές ενστάσεις έγιναν, και το 1970 ο E. J. Kenney, σε ένα άρθρο που θα μπορούσε να είναι εκτενέστερο, προσκόμισε σημαντικά τεκμήρια για τον ελληνιστικό Λουκρήτιο<sup>17</sup>. Και όμως στην πολύτιμη μελέτη του B. το 'sentimento poetico' του ποιητή ανακηρύσσεται απόλυτα στεγανό, αυστηρά ανεπανάληπτο και (αν δεν κάνω λάθος στην ανάγνωση της εισαγωγής, σ. 6-7) ανεπίδεκτο ιστορικής τοποθέτησης. Δεν είναι εύκολο να συμβιβαστεί κανείς μ' αυτήν τη θέση<sup>18</sup>. Τα αισθητικά κινήματα αλιεύουν ψυχές και τα μανιφέστα προσυπογράφονται, άλλοτε ήσυχα, άλλοτε με φωνασκίες. Το ποιητικό αίσθημα του Λουκρήτιου, όπως το εκτιμά ο B. και όπως το συλλαμβάνει ο Herbert Read, οφείλει κάτι και ανήκει κάπως στην Αλεξάνδρεια· και από την οπτική αυτή γωνία, που δεν δοκιμάζει ο B., το άνυσμά του φαίνεται, νομίζω, καθαρότερα και σε συνολικότερη προοπτική.

Για να συνειδητοποιήσουμε τις διαστάσεις του Λουκρήτειου εγχειρήματος πρέπει να μελετήσουμε την κοσμική εξόρμηση του Επίκουρου στο 1.72-79:

ergo vivida vis animi pervicit, et extra  
processit longe flammantia moenia mundi  
atque omne immensum peragravit mente animoque...

(72-4)

'έτσι το ανήσυχο και δυνατό του πνεύμα βγήκε νικητής·  
πιο πέρα επροχώρησε αυτός απ' τα φλεγόμενα τείχη του κόσμου  
και το αχανές διέσχισε με νου και πνεύμα'.

Ο Λουκρήτιος δεν ήθελε να δει το σύμπαν σε έναν κόκκο άμμου. 'Ηθελε την κόρη του φαντασιακού οφθαλμού σε μέγιστη διαστολή για να μπορεί να κατοπτρεύσει τα μύχια και τα έσχατα της Φύσης και των ατομικών κόσμων. Λαχταρούσε, θα έλεγα, συνολικές θεάσεις από τιτανικές, απόκρημνες και απάνθρωπες βίγλες. Στο φως της Επικούρειας διδασκαλίας

17. Βλ. E. J. Kenney, 'Doctus Lucretius', *Mnemosyne* 4,23 (1970) 366-92.

18. Ότι το πρόβλημα πρέπει να οφείλεται στη διδασκαλία (ή 'στη βαριά σκιά') του Benedetto Croce, μου το υπενθύμισε εύστοχα ο Ξενοφώντας Κοκόλης, που διάβασε το χειρόγραφο προσεχτικά και ευαίσθητα.

diffugiunt animi terrores, moenia mundi  
discedunt, totum video per inane geri res.  
apparet divum numen sedesque quietae...

at contra nusquam apparent Acherusia templa  
nec tellus obstat quin omnia dispiciantur,  
sub pedibus quaecumque infra per inane geruntur.

(3.16-18, 25-27)

‘σκορπίζονται του πνεύματος οι φόβοι, τα τείχη του κόσμου  
ανοίγουνε, στο αχανές παρατηρώ το γίγνεσθαι των κόσμων  
των θεών αποκαλύπτονται οι μορφές και οι γαλήνιες κατοικίες...

αντίθετα, του Αχέροντα δεν φαίνονται τα μέρη πουθενά  
ούτε κι η γη εμπόδιο στέκεται στη θέαση των όσων  
κάτω απ’ τα πόδια μου, στο άπειρο κενό δημιουργούνται’.

Από ποια επίκαιρη θέση θεάται ο ποιητής; (Το ερώτημα δεν ανήκει στις συμβατικές υποχρεώσεις των σχολιαστών, αλλά είναι ουσιώδες.) Νομίζω, μετάρσιος, από κάποια μετακόσμια-intermundia, όπου έφθασε απορρίπτοντας το ανθρώπινο έρμα του. Αυτή η ηδονή της υπέρβασης των ανθρώπινων διαστάσεων και αυτή η χαρά της συνολικής, πανοραμικής, απ’ υψηλού θέασης δεν είναι ίσως μοτίβο ‘κάποιου βάρους’; Δεν είναι συστατικό του ‘sentimento poetico’; Προς αυτή την κατεύθυνση, θαρρώ, δείχνει η σπάνια και βαρυσήμαντη εκμυστήρευση στον πρόλογο του δεύτερου βιβλίου:

suave etiam belli certamina magna tueri  
per campos instructa tua sine parte pericli.  
sed nil dulcius est, bene quam munita tenere  
edita doctrina sapientum templa serena,  
despicere unde queas alios passimque videre  
errare atque viam palantis quaerere vitae...

(2.5-10)

‘Γλυκό είνε κι’ όλας να τηράς τις απεικές αμάχες  
Στον πόλεμο, όταν οι στρατοί παραταγμένοι στέκουν,  
Χωρίς δικό σου κίνδυνο· μα τίποτα δεν είνε  
Τόσο γλυκό, σα να κρατής τα ατάραχτα τα κάστρα  
Που των σοφών οι διδαχές τάχουν καλοαρματώσει,  
Κι’ όθε τους άλλους θα μπορείς να βλέπεις και τριγύρω  
πλανιούμενους θα τους τηράς και θα τους αγναντεύεις  
Πώς σκορπισμένοι της ζωής αναζητούν το δρόμο’<sup>19</sup>.

19. Η μετάφραση είναι του Θεοτόκη (βλ. πιο πάνω, σ. 356, υποσ. 1): στο λεξιλόγιο που ακολουθεί τη μετάφραση το επιθ. απεικός μεταφράζεται ‘μεγάλος’.

Το πρόβλημα είναι ότι ο Λουκρήτιος, αντίθετα από τον θεϊκό του μέντορα (deus ille fuit, deus, include Memmi, 5.8), δεν κατόρθωσε να εγκατασταθεί μόνιμα στις επάλξεις του κάστρου. Ωστόσο, αν ένιωθε χίλιους τους φυσικούς χτύπους 'που η σάρκα κληρονομά', δεν ήταν τόσο από ανθρώπινη αλληλεγγύη όσο από βιολογικό προσδιορισμό. Δεν ξέρω αν η διάκριση αυτή είναι γενικά εφικτή, αφού το δεύτερο βρίσκεται στη ρίζα του πρώτου· ειδικά στον ποιητή αυτόν όμως έχει το νόημά της. Αισθάνομαι ότι στο *Περί Φύσεως* η συναισθηματική εμπλοκή στην ανθρώπινη δυσπραγία, καθώς και η καμπύλη του διαφωτιστικού-διδασκτικού ζήλου, είναι περισσότερο συμπτώματα μιας ματαιωμένης έπαρσης που αρχικά έτεινε μακριά από τον άνθρωπο, παρά μέρος ενός ανθρωπιστικού προγράμματος με φορά προς τον άνθρωπο. Αυτήν ακριβώς την απ-άνθρωπη έπαρση νομίζω ότι τελικά συσκοτίζει η διατύπωση του Β. στη σ. 320: 'Μπροστά σε μια ανθρωπότητα που είναι από τόσες απόψεις δυστυχής και εκφυλισμένη ο διαφωτιστικός-παιδαγωγικός ενθουσιασμός του Λουκρήτιου αμβλύνεται'. Η μέριμνα του ποιητή για την ανθρωπότητα, όπως και το ενδιαφέρον του για τον αποδέκτη του *Περί Φύσεως*, τον Μέμμιο, είναι αντιληπτή στην ειδολογική επιφάνεια του ποιήματος (φιλοσοφικό-διδασκτικό έπος) όχι όμως και στον συναισθηματικό του βυθό. Αυτό το συμπέρασμα δεν υπάρχει στον Β. —περίεργο, γιατί μέρος των δεδομένων που οδηγούν στο συμπέρασμα υπάρχει: 'είναι, λοιπόν, ο άνθρωπος ως συνείδηση που προκαλεί κρίση στη Φύση: ο άνθρωπος απουσιάζει από το εαρινό προοίμιο, επειδή οι διαστάσεις του θα αποτελούσαν παραφωνία μέσα στη φυσικότητα των όντων' (σ. 319).

Συμφωνούμε και υπερθεματίζουμε. Ο σύγχρονος του Λουκρήτιου άνθρωπος, ο εκπολιτισμένος, ο θρησκευόμενος, τεχνολογικά προχωρημένος άνθρωπος είναι κηλίδα πάνω στην οθόνη όπου προβάλλονται τα κοσμικά οράματα του ποιητή. Ο Λουκρήτιος λαχταρά έναν απ-άνθρωπο (ευλαβούμαι να πω 'αν-άνθρωπο') μακρόκοσμο. Αυτή, θαρρώ, είναι η πρώτη σύσπαση της ποιητικής του ευαισθησίας —και για το *Περί Φύσεως* η γενεσιουργός σύσπαση. Ο ανθρώπινος μικρόκοσμος —και αυτό, όπως είδαμε, δεν περιλαμβάνει τους εναρμονισμένους με τον ρυθμό της Φύσης πρωτόγονους—, όταν δεν αποτελεί κεφάλαιο της ατομικής Φυσικής, είναι άθυρμα ενός αλλότριου περιβάλλοντος και αγέλη στο έλεος σκληρών ενστίκτων. Ο τρόπος με τον οποίο αυτός ο μικρόκοσμος ερεθίζει και δραστηριοποιεί τον αισθησιακό Λουκρήτιο συνιστά μια από τις βαθύτερες και γονιμότερες αντινομίες της καλλιτεχνικής δημιουργικότητας. Οι μεγάλοι αμαρτωλοί του *Inferno*, που ο θεολόγος Δάντης αναμφίβολα καταδίκασε, καταγράφουν την οροφή της ποιητικής του πτήσης —και μαγνητίζουν πάντα τον μελετητή. Η Φραντζέσκα, οι ρομαντικοί εραστές

και οι θρησκόληπτοι του Λουκρήτιου επιβεβαιώνουν τον θρίαμβο του αισθητικού *id* πάνω στο ιδεολογικό *ego*.

\*

‘Τρελάθηκε από ερωτικό φίλτρο, συνέγραψε το ποίημά του στα διαλείμματα της τρέλας του και αυτοκτόνησε 44 χρόνων’ σημειώνει στο χρονικό του ο ‘Άγιος Ιερώνυμος. Έτσι ξόφλησαν τους λογαριασμούς τους με τον Τίτο Λουκρήτιο Κάρο οι ρομαντικοί εραστές και οι ευσεβείς Χριστιανοί. Πασχίζω να φαντασθώ τον αυτόχειρα και εικονοκλάστη ποιητή στην έβδομη στεφάνη του Δάντη:

Suo cimitero da questa parte hanno  
con Epicuro tutti i suoi seguaci,  
che l'anima col corpo morta fanno.

Ο ‘αμαρτωλός’ θέλει να συγγράψει το κοσμικό του έπος και ολισθαίνει κάθε λίγο στην ανθρώπινη ελεγεΐα: προσπαθεί μάταια να δραπετεύσει από τον ανθρώπινο ίσκιο του, *excutere se sibi*: βρίσκεται σε έκσταση, όχι όμως σε έκσταση: σαν τους παράλογους θνητούς του στο 3.870-893, μολύνει με την ανθρώπινη παρουσία-συνείδησή του την διαφάνεια του υλιστικού ορθολογισμού. Το εγχείρημα της έκ-στασης είναι καταδικασμένο, αλλά τα κίνητρα και η ουσία του παραμένουν πάντα επίκαιρα.

Ανάμεσα στο κοσμικό μεγαλείο και την ανθρώπινη ασημαντότητα, τους δύο πόλους του *Περί Φύσεως*, απλώνεται ο βαθύς ωκεανός μιας κυριολεκτικά ανεπανάληπτης ποίησης. Καθώς διαβάζω τον έξοχο Β. (που θα μπορούσε να είναι τόσο γενναϊόδωρος με τους πίνακες προσώπων, πραγμάτων και χωρίων όσο είναι και με τη βιβλιογραφία του), νιώθω πιο καιρία την απουσία του ποιητή εδώ, ανατολικά της Φαιακίας. Θυμάμαι συνειρμικά έναν συμπατριώτη του Θεοτόκη: ‘Και πιστεύω πως θα άξιζε να διαβασθή από τον Έλληνα της πυρηνικής εποχής που ίσως να μη ξέρη Λατινικά, θα είχε όμως την εύλογη περιέργεια να γνωρίσει έναν πρωτεργάτη της ατομικής θεωρίας...’<sup>20</sup> —από τον Έλληνα της πυρηνικής εποχής και από όλους τους ανθρώπους της πυρηνικής αποχής. Μονόπλευροι και πολύπλευροι αποπλιστές όλου του κόσμου, εδώ υπάρχει για σας ένα motto:

sic alid ex alio peperit discordia tristis,  
horribile humanis quod gentibus esset in armis,  
inque dies belli terroribus addidit augmen.

Lucretius, *De Rerum Natura* 5.1305-7

---

20. Βλ. την ανακοίνωση του Κ. Χ. Γρόλλιου (άπ., σ. 356, υποσ. 1), σ. 14.



‘Έτσι η θλιβερή διχόνοια γέννησε το ένα μετά το άλλο όπλα για να μπορεί να νιώσει η ανθρωπότητα τη φρίκη του πολέμου· και κάθε μέρα που περνά τον τρόμο του πολέμου αυξάνει’.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Δ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗΣ